

פרק ז'

כלכלה של ספינת החלל

- **דיויד קורטן** | המערב הפרוע בספינת חלל
- **דונלה מדוז** | עד כאן ולא עוד
- **א.פ. שומאכר** | בעיית הייצור
- **קליפורד קוב, טד הלסטאד וג'ונתן ראו** | אם התמ"ג עולה - למה אמריקה ירודה?
- **הרמן דיילי** | כלכלה בעולם מלא
- **חגי קוט** | כלכלה אקולוגית
- **אריה ארנון ודב חנין** | חלופות למערכת הקיימת: מודל אחר של פיתוח, תפישה אחרת של איכות חיים
- **אמי אטינגר וליה אטינגר** | המשבר הפיננסי כהזדמנות לתיקון עולם

מבוא

לו היינו מוציאים מקראה בנושאים הללו לפני עשור (אם זה היה אפשרי בכלל), פרק זה על הכלכלה היה הקצר ביותר, ואילו כעת הוא בין הארוכים – ועוד קיצצנו מאמרים טובים נוספים מחמת קוצר היריעה. העשור האחרון ידע צמיחה אדירה של כתיבה והגות ביקורתית על התנהלות המשק ותורת הכלכלה הניאו-קלאסית, המוכרת לנו כתיאוריית הקפיטליזם הליברלי. ישנה מידת-מה של אירוניה בהתייחסותנו להעצמתה של הביקורת כ-“צמיחה”, כי הרבה מהביקורת הנ”ל נסובה סביב נושא זה, כלומר, סביב הצמיחה הכלכלית – פירושה, ערכה, ומקומה בתיאוריה, במדיניות ציבורית ובמדדים של חוסן כלכלי.

התיאוריה אומרת שצמיחה היא מעין טוב אבסולוטי: צמיחת המשק משמעה יצירת עושר, יותר טובין ושירותים נמכרים ונקנים, יותר אנשים עובדים, לכלכלה יותר אמצעים לספק את הצרכים של כל אחד, לפתור בעיות חברתיות, סביבתיות, וכו'. הביקורת על רעיון הגיוני זה מוסברת היטב ובהרחבה כאן במאמר המצוין של קוב, הלסטאד וראו, שכותרתו השאלתית רומזת לאחת הבעיות המרכזיות: אם התמ”ג עולה, כלומר, אם יש צמיחה, למה אנו לא מאושרים יותר? מאמרם, יחד עם המאמר של הכלכלן הדגול הרמן דיילי, הם בגדר קלאסיקה של התחום של כלכלה אקולוגית, ומהווים את ליבו של הפרק. מסתבר שמכל קודקודיו של משולש הקיימות – גם סביבה, גם חברה, וגם כלכלה – יש סיבות לפקפק בעליונותו ובתועלתו של רעיון הצמיחה הכלכלית, והתאום הסיאמי שלו, מדד התמ”ג. הסיבה הסביבתית נרמזת בכותרת של מאמרו של דיילי, שטוען שאנו זקוקים לתיאורייה כלכלית שמתייחסת לכך שעולמנו הוא שונה מעולם קדמונו: הם היו קטנים ביחס לעולם הגדול, ואנו (במספר וברמה וקצב צריכה) גדולים בעולם שהולך וקטן, הולך ומתמלא. הפרק נפתח במאמר קצר של דייוויד קורטון, המתאר בעזרת מטאפורה מושג שהוזכר לא פעם במקראה (ושהוטבע על ידי קנת’ בולדינג), על פיו בעקבות תמורות חברתיות, כלכליות ותרבותיות אנו הפכנו מבוקרים במערב הפרוע (אופקים אינסופיים, משאבים בלתי מוגבלים, וכו’) לאסטרונואטים בספינת חלל, מקום בו הכל מדוד, קצוב, ומאד מאד מוגבל.

ככלל, חשוב לקבל את האמת מפי כל מי שאומרה, לא משנה מה ייחוסו או מעמדו. אבל כשיש תיאוריה או שיטה שהיא כל כך מקובלת, כל כך שלטת, כמו הקפיטליזם הליברלי, קשה לאנשים ללא קבלות לנסח ולהשמיע ביקורת נוקבת ולזכות האוזן קשבת, או אפילו לשימוע הגון. לכן חשוב לציין את הרקע של שני המבקרים הללו: דייוויד קורטון היה פרופסור למנהל עסקים בבי”ס לעסקים בהרווארד, וייעץ לממשלות ולמפעלי פיתוח

בעולם השלישי, בעיקר באפריקה ודרום אמריקה. הרמן דיילי הוא פרופסור בבית הספר למדיניות ציבורית של אוניברסיטת מרילנד, ובשנים 1988–1994 היה כלכלן בכיר בבנק העולמי. שניהם גדלו והתחנכו על ברכי הכלכלה הניאו-קלאסית, והיו אמונים על שיטתה – עד שראו במו עיניהם כיצד זו איננה מצליחה לפתור את הבעיות האמיתיות של העולם, ואף מחריפה אותן. מכאן פיתחו השניים את ההביקורות והחלופות שלהם.

מיד לאחר קטעו הקצר של קורטון, "המערב הפרוע בספינת חלל", עוד קטע קצרצר, הפעם של דונלה מדוז, אותה פגשנו בפרק א'. גם היא אישה עם קבלות, הישגים ומעמד: מנתחת מערכות, מעורבת ברבים מהפרוייקטים של הפיתוח בעולם בדור האחרון (היא מתה בפתאומיות מדלקת קרום המוח בפברואר 2001. זוהי כתבתה האחרונה). במאמר הזה היא מנגידה את "צווי הכלכלה" עם דרכי הפעולה של כדור הארץ. כדרכה היא כותבת בצורה כמעט לירית, אך גם חדה כתער, בעת ובעונה אחת. שניהם נותנים טעימה של התמונה הגדולה, אותה מפתחים המאמרים הבאים אחריהם, ועומדים על פרטיה ומימדיה השונים.

לאחר מכן הולכים אנו פחות או יותר לפי סדר כרונולוגי וממשיכים עם עוד חבר מראשוני הקבוצה הקלאסית. מחבר נוסף שזכה להרבה תשומת לב וכבוד לרעיונותיו – אי. אף שומאכר, שמוצג במקראה זו עם הפרק "בעיית הייצור" הלקוח מספרו רב-ההשפעה "קטן הוא יפה: מחקר כלכלי לאור ההנחה שלבני-אדם יש חשיבות." למען האמת, כמעט כל פרק מספרו היה ראוי להיכלל באסופה זו, והיינו צריכים לרסן את עצמנו. שומאכר (שעל שמו קרויה מכללה ללימודי קיימות באנגליה) היה כלכלן ממסדי באנגליה במהלך מלחמת העולם השנייה ואחריה, וגם הוא הגיע למסקנות שונות בתכלית ממוריו ועמיתיו. הוא כותב: "פתחתי את דברי באומרי שאחת מן הטעויות הגורליות ביותר של דורנו היא האמונה שבעיית הייצור נפתרה. טענתי שמקור האשליה הזאת טמון באי יכולתנו לעמוד על כך שהשיטה התעשייתית המודרנית, על כל תחכומה האינטלקטואלי, מכרסמת בעצם את הבסיס שעליו היא מושתתת. בלשונו של הכלכלן, היא אוכלת הון שאין לו תחליף, ומטפלת בו בחדווה כאילו היה הכנסה." עם דיילי מצביע על פן סביבתי, וגם מאקרו-כלכלי, בטענתו שהעולם מלא, שומאכר מדגיש היבט מיקרו-כלכלי (שיופיע גם הוא במאמרים אחרים): אוצרותיו של הטבע הם הון וראוי שייספרו ככזה. זהו חלק מהביקורת על התמ"ג ושיטות חשבונאיות אחרות לפיתוח כלכלי. אך שומאכר רחוק מלהיות טכנוקראט. כדברי התת-כותרת של ספרו, עבודתו מוקדשת לנסיון לחשוף את הפנים האנושיות של העשייה הכלכלית, כולל הנושאים של ייצור ותעסוקה.

כבר הזכרנו את המאמר "אם התמ"ג עולה – למה אמריקה ירודה?" של הטריו קליפורד קוב, טד הלסטאד וג'ונתן ראו. הם פורסים בפנינו את כל תולדות רעיון המדידה של חוסן כלכלי, מראים לנו למה הוא כה שגוי, ולכן גם למה אנו זקוקים לאמצעי מדידה

חדשים לקידמה ושגשוג, למה אין לנו אותם, ואיך הללו, אם אכן יתקיימו, הסישנו את הנוף החברתי והפוליטי. על הדרך הם מספקים לנו גם תובנות פוליטיות מרתקות, כגון: "אמריקאים מותנים לראות באקולוגיה ובשמרנות חברתית כממלאים מקומות מנוגדים בספקטרום הפוליטי. אבל זוהי בעיקר אשליה אופטית, שמחזקת על ידי מערכת הנהלת החשבונות הלאומית הבלתי הולמת. העובדה היא שתומכי שני הקצוות מגנים את הדרך שבה המרדף אחר התמ"ג יכול להרוס את התחום שבראש דאגתם. באותה צורה שבה המרדף הופך יערות עתיקים לקורות בניה וחופים למקווי ביוב, כך הוא הופך משפחות למוקדי צריכה ואת הסלון לאזור אש חופשית של שיווק. שני המחנות מדברים מנקודת מבט ערכית נגד המוסר היחסי והאופורטוניזם של השוק..." פיסקה שיכולה לפרנס קורס שלם על קיימות, כלכלה וחברה.

הרמן דיילי, ב"כלכלה בעולם מלא" מסביר למה שיטת הצמיחה הנהוגה במערב איננה רק אנטי-סביבתית, אלא גם בראש ובראשונה לא-כלכלית: "כשהתרחבות הכלכלית מכרסמת יותר מדי במערכת האקולוגית המקיפה אותה, היא מתחילה להקריב הון טבעי (כגון דגים, מחצבים ודלקים מחצביים) ששווי עולה על שווי ההון המלאכותי (כגון כבישים, בתי חרושת וציוד), שמוסיפה הצמיחה. כך אנו מגיעים למצב של צמיחה לא-כלכלית, כפי שאני מכנה אותה, ומייצרים 'רעין' במקום 'טובין'. בדרך זו אנו נעשים עניים יותר, לא עשירים יותר. מרגע שעברנו את הגודל האופטימלי, הצמיחה נעשית טיפשית בטווח הקצר ובלתי אפשרית בטווח הארוך". בסוף מתאר דיילי את השינויים הדרושים להנהגת משק בר קיימא באמת, ומה צפוי לקרות בכמה תחומים כלכליים – התעסוקות, הפיננסים וכו'. זהו חטא ופשע שדיילי ועמיתיו אינם חלק מחובת הקריאה בכל מבוא לכלכלה.

בזאת סיימנו את החטיבה הקלאסית (והבינלאומית) של הפרק – ואנו מתקדמים אל הקולות הישראליים. חגי קוט הוא כלכלן צעיר שאימץ את הביקורת הנ"ל וייצא לאנגליה ללימודים מתקדמים (כי הרי אין מקום בארץ ללמוד גישות שכאלה). הוא השתתף בהקמתו של הפורום הישראלי לכלכלה בת קיימא, וריכז אותו. כאן מופיע מאמר קצר יחסית וכללי על הרעיון של כלכלה אקולוגית. יש לציין שרוב מה שהצגנו עד כה נחשב "כלכלה אקולוגית", וזאת בניגוד לגישה אחרת הנקראת "כלכלה סביבתית". ישנם הבדלים רבים בין השיטות (חומר רב על התחומים והגישות הללו ניתן למצוא ב- <http://ecowiki.org>). אך נוכל להגיד בגדול שבעוד שכלכלה סביבתית מפתחת דרכים כדי לתמחר משאבי טבע, ולהשתמש בכלי השוק על מנת לשפר את ההתמודדות עם סוגיות סביבתיות (כמו הכנסתן של עלויות חיצוניות לחישובים כלכליים), כלכלה אקולוגית מדגישה את **המגבלות** של השוק, ומבקשת לתחום אותו ולהכפיף אותו לחוקי האקולוגיה. לדוגמה, קוט מצטט את קורטן כשהוא מונה שלושה שינויים בסיסיים המתבקשים מגישה אקולוגית לכלכלה: ייצור פסולת בקצב שהמערכת האקולוגית תוכל לספוג; ניצול של משאבים מתחדשים

בקצב שהמערכת יכולה לחדש אותם; וניצול של משאבים שאינם מתחדשים לפי קצב פיתוחם של תחליפים מתחדשים. השינויים האלה הם כל כך הגיוניים, מחד, וכל כך רחוקים מהמציאות שלנו, מאידך, שקשה לדעת כיצד לפעול. קוט מציע: "נכון, מדובר בשינוי עמוק שכלכלנים, פוליטיקאים ואזרחים צריכים לעשותו, ומפתה לומר שהדבר אינו אפשרי. אך לדעתי עדיף להתווכח אפילו עם כלכלנים ופוליטיקאים מאשר עם כדור הארץ."

המאמר הבא הוא בעצם פרוטוקול ערוך של דו-שיח בין שתי דמויות בנוף השמאל הישראלי – אחד סוציאליסט לא ידוע כסביבתי במיוחד, הכלכלן פרופ' אריה ארנון, והשני סוציאליסט לא פחות, אך עם עבר של פעיל סביבתי, וכעת ידוע כחבר הכנסת "הירוק" ביותר, בעל הישגים מרשימים ופעילות עניפה למען הקיימות – ח"כ ד"ר דב חנין. הדיאלוג לקוח מספרם "מקום לתיקון, שיחות על כלכלה, חברה וסביבה" (הוצאת בבל ומרכז השל, 2004). ייתכן והשילוב 'אדום-ירוק' הוא זר לחלק מהקוראים – חנין ובר הפלוגתא שלו ארנון מבהירים את הקשרים. חנין: "בבסיס תפישת הקיימות עומדת ההבנה שהמפתח לאיכות החיים שלנו אינו הגידול הכלכלי, אלא מערכת של צדק חברתי – לא ייצור של עוד ועוד סחורות, לא פליטה של עוד ועוד גזי חממה, אלא חלוקה צודקת ונכונה יותר של מה שאנו באמת מסוגלים לייצר".

שניהם נדרשים לתיאוריות של חתן פרס נובל אמרטיה סן, על חירות, ולכן גם פיתוח, כהסרת מגבלות לפיתוח יכולות אנושיות, ולמימוש הכשירויות שלהם. ארנון כותב: "אני עדיין מאמין שהשיטה הסוציאליסטית באמת יכולה לעשות את מה שהקפיטליזם התיימר לעשות, ולהצליח טוב יותר ממנו. היא יכולה ליצור שפע חומרי יחסי, כך שהיכולות (capabilities) של האדם שסן מתאר יתממשו בלי לפגוע בסביבה – דבר שהקפיטליזם התחרותי אינו יכול לעשות.... אסור להתחמק, גם בעולם הציוני שלנו, מלדון מחדש בשאלה של קיום חלופה לקפיטליזם הסמיתיאני: איך אפשר לכוון משטר ששיג פיתוח בר קיימא בדרך אחרת מהדרך הסובייטית, ומהם הלקחים שאפשר ללמוד מהכישלון שהיה? ...אני חושב שהעלאת רמת החיים, בכל המישורים, כשהיא נמדדת נכון, לבני האדם החיים בעולם הרוב וגם למי שחיים בחלקים המפותחים פחות של העולם המפותח, זו עדיין המשימה של המאה ה-21. השאלה איך להתמודד באותה הזדמנות גם עם התחזיות הקודרות מאוד שאנשי הסביבה מביאים לנו, ושמפחידות גם אותי, הופכת את הסוגיה לאתגר כפול".

המאמר שסוגר את הפרק הוא האקטואלי מכולם. הוא נכתב כתגובה למשבר הפיננסי הגדול שפקד את העולם לפני מספר שנים. "המשבר הפיננסי כהזדמנות לתיקון עולם" מאת האחים אמי וד"ר ליה אטינגר, מנסה למלא אחר הכלל הידוע, שמשבר הוא דבר שאסור לבזבז. מספיק זמן עבר כדי להגיע למסקנה שהעולם אכן בזבז אותו (כהזדמנות לשינוי אמיתי) לא הקשיב להם ולאחרים בהמלצותיהם, לגבי ניצול המשבר כבסיס לרפורמות מרחיקות לכת. הם מראים כיצד המשבר ההוא, שכביכול היה רק איזו גוזמה או

תעבת בצע של קבוצה לא גדולה של מנהלי כספים, הוא בעצם קשור קשר הדוק למשברים הולכים ומחריפים בסביבה ובדמוקרטיה, ושחייבים אנו להתמודד עם כולם: "טיפול במשבר הפיננסי הנוכחי ללא התייחסות למשבר הסביבתי ולמשבר הדמוקרטי יכול לתת מענה לטווח הקצר, אך רק יחמיר את המצב בטווח הארוך. לעומת זאת, הבנה של שורשי המשברים הללו ושל הקשרים ביניהם חיונית לחשיפת הדרכים שיובילו לפתרון יעיל...." בביקורת שלהם על הקפיטליזם, הם אינם יוצאים נגד שוק חופשי. נהפוך הוא: "המשבר הנוכחי מלמד כי קפיטליזם חסר גבולות הוא הגורם מספר אחד המונע מהשוק החופשי לפעול", העובדה שאחוז אחד של אוכלוסיית העולם מחזיק בידי 40 אחוז מהעושר העולמי, בזמן שמחצית מתושבי העולם – יותר משלושה מיליארד בני אדם – מחזיקים פחות מאחוז אחד מהעושר, מונע מהשוק לפעול באופן חופשי ולטובת כולם. הכסף זורם מעניים לעשירים (רק תחשבו מי משלם אובר-דרפט ומי מרוויח ריבית) וזה יוצר "מעגלי הצלחה למצליחים" שמסלימים ומחריפים את הפערים החברתיים, את ההרס הסביבתי, וגם את המשבר בדמוקרטיה. "מדינות דמוקרטיות יצרו מנגנונים מאזנים כאלה, אבל ברמה הגלובלית היו חסרים מנגנונים דמוקרטיים כאלה. יתר על כן, מוקדי ההון והכוח הפוליטי שנוצרו במערכת הגלובלית סרסו רבים מהמנגנונים הדמוקרטיים המאזנים בתוך מדינות. כיוון שכך, מה שנחוץ היום הוא הרחבת הדמוקרטיה לזירה הבינלאומית והעמקתה בזירה הלאומית."

מתובנות ממאמרים קודמים, כגון שהצמיחה בנוייה על כרסום בהון הטבעי, ושהמבנה הפיננסי של השוק העולמי קובע שרק כ-2 אחוזים מהכסף בעולם מייצגים סחורות ושירותים, וכו', נוכל להבין למה "לראשונה בתולדות האנושות הדור הקיים עני במשאבים ובשירותים של הטבע יותר מהדור שקדם לו." קביעה מדאיגה, ומפחידה. הפתרון? "דמוקרטיזציה של מנגנון השוק החופשי ויצירה של דמוקרטיה כלכלית ומגוון רחב של עסקים חברתיים הם המפתח לרוב החוליים הנוכחיים של השיטה, שהפכה ממשרתם של בני האדם לאדונם."

המערב הפרוע בספינת חלל

דייב קורטן

מה השתבש? מדוע החלום שהיה צריך להיות בהישג ידינו הופך בהדרגה לסיוט? המהות היסודית של הבעיה שלנו נוסחה בצורה דרמטית ב-1968 במאמר קלאסי מאת קנט בולדינג "הכלכלה של ספינת החלל כדור-הארץ". בולדינג הציג את הרעיון שהבעיות שלנו נובעות מכך שאנו מתנהגים כמו קאובויים במרחב פתוח ואין-סופי, בעוד שלמעשה אנו תושביה של חללית חיה בעלת מערכת תמיכת חיים סופית ומאוזנת.

בוקרים ואסטרונוטים

כמה שונים הם החיים של בוקר ואסטרונוט. הבוקרים בחברה הקודמת של המרחב הפתוח, כמו המערב הפרוע בארה"ב, חיו בעולם בעל אוכלוסייה דלילה ושטחים בעלי משאבים בלתי נדלים לכאורה. מלבד העמים האינדיאניים, שחשו כי יש להם זכויות בשטח, הכל היה חופשי ללקיחה, לניצול ולזריקה, שהרוח תפזר והאדמה תבלע. עבור אלה שהיו מוכנים לעבוד, האפשרויות נראו בלתי מוגבלות, וכל מי שהניח שהרווח של אדם בא על חשבון ההפסד של חברו, נתפס, בצדק, כקצר רואי. "תנו לכל אדם להתחרות בחיפוש אחרי עושרו", כשהמגבלה היחידה היא שהתועלת של כל אדם תהיה בסופו של דבר התועלת של החברה כולה.

האסטרונוטים חיים בחללית השועטת בחלל הריק, עם צוות אנשים ועם מטען יקר ומוגבל של משאבים. כל דבר חייב להישמר באיזון, להיות בר-מיחזור; לא ניתן לוותר על שום דבר. המדד של חיים טובים אינו באיזו מהירות יכול הצוות לצרוך את המלאי המוגבל שלו, אלא עד כמה יעילים חברי הצוות בשמירה על בריאותם הפיזית והנפשית, על מלאי המשאבים המשותף שלהם, ועל מערכת תמיכת החיים שבה תלויים כולם. מה שנזרק, אבוד לנצח. מה שמצטבר ללא מיחזור, מזהם את מרחב המחיה. חברי החללית מתפקדים כצוות למען האינטרס של הכלל. אף אחד לא יחשוב על צריכה בלתי הכרחית, אלא אם הצרכים הבסיסיים של כולם נענו ויש מלאי גדול של אספקה לעתיד.

ההשוואה של בולדינג חושפת אמת בסיסית. החברה המודרנית מנהיגה כלכלה של בוקרים במה שהפך להיות ספינת החלל כדור-הארץ. אנחנו עדיין מתייחסים לאוצרות הטבע ולשירותי המיחזור שלו כאל חופשיים ללוקח; אנו מכבדים את החזק, ומודדים

התקדמות בעזרת הגידול הבלתי פוסק בשיעור הצריכה שלנו. כשם שאנו משערים שהמצרים הקדמונים מדדו עצמם, לפחות בצורה חלקית, בגודל הפירמידות שלהם, תרבות עתידיה עלולה להתבונן אחורה על תקופתנו ולהסיק שאנו מדדנו את ההתפתחות שלנו בגודל הרי הזבל שלנו.

חיי הבוקרים בספינת החלל גורמים לתוצאות טרגיות: הם גורמים לעומס יתר על מערכות תמיכת החיים שלנו, דבר המביא לקריסתן, ולהפחתה ברמות הפעילות האנושית שביכולתן לתמוך. הם גורמים לתחרות עזה בין החברים החזקים והחלשים בצוות על מאגר קטן והולך של שירותי תמיכה. מחלק גדול מחברי הצוות נשללים האמצעים הבסיסיים לקיום, המתח חברתי גדל והולך, והלגיטימיות של מבנה השלטון נשחקת – דבר היוצר פוטנציאל ממשי להתמוטטות חברתית ול אלימות.

כדי להתמודד עם משבר זה, אנו חייבים להישיר מבט בפני מציאות בסיסית: עברנו את הסף ההיסטורי ממרחב הספר האינסופי לספינת החלל כדור-הארץ. החיים שלנו תלויים במערכות קיום החיים של הטבע. אנו חייבים להתאים את עצמנו לעקרונות הכלכלה של ספינת החלל וקיום החיים. בנתיב הנוכחי שלנו, אנחנו בוזזים את עולמנו, ובה בעת קורעים את המרקם של הקשרים החברתיים שאינם עסקיים, המהווים את היסוד של התרבות האנושית.

זוהי תוצאה ישירה של התפיסה המוטעית של יחסי האדם והמערכות הטבעיות.

עד כאן ולא עוד

דונלה מדוז

הדיבר הראשון בעשרת הדיברות הכלכליות הוא: המשיכו לצמות. המשיכו לצמוח לנצח. חברות חייבות לגדול. כלכלות לאומיות צריכות לתפוח בכך וכך אחוזים בכל שנה. אנשים צריכים לרצות עוד, לעשות עוד, להרוויח עוד, לבזבז עוד כסף – תמיד עוד ועוד. הדיבר הראשון של כדור הארץ הוא: מספיק. עד כאן ולא עוד. מספיק אדמה. מספיק מים. מספיק אור שמש. כל מה שנולד מהאדמה צומח עד שמגיע לגודל הולם, ואז מפסיק. כדור הארץ אינו גדל, הוא משתפר. היצורים שחיים עליו לומדים, מתבגרים, מתגוונים, מתפתחים, מייצרים יופי, חדשנות ומורכבות מדהימים, אך חיים בתוך גבולות סופיים.

הכלכלה מצווה: התחרו. רק אם תשליכו את עצמכם לזירה אל מול מתחרה ראוי, תגיעו לתפקוד יעיל. הפרס בעבור הצלחה בתחרות יהיה צמיחה. אתם תכלו את יריבכם בזה אחר זה, ובעשותכם כך תזכו במשאבים הדרושים בכדי להמשיך בכך הלאה.

כדור הארץ מצווה: התחרו, בהחלט, אבל רק אם אתם מגבילים את זירת התחרות. אל תכחידו. קחו רק את מה שאתם צריכים. הותירו די ליריבכם בכדי להתקיים. בכל הזדמנות המאפשרת זאת, שתפו פעולה במקום להתחרות. הפרו זה את זה, בנו מקומות מחסה זה עבור זה, בנו מבנים יציבים המאפשרים למינים קטנים יותר להגיע לאור. חלקו ביניכם את החומרים המזינים ואת שטח המחייה. סוגים מסוימים של מצוינות נוצרים על ידי תחרות, אחרים נוצרים מתוך שיתוף פעולה. אתם לא במלחמה אחד עם השני, אתם בקהילה.

הכלכלה מצווה: עשו שימוש מהיר בדברים. אל תטרחו לתקן; ככל שמשוהו מתבלה מהר יותר, כך תוכלו לרכוש תחליף מוקדם יותר. כך דוהר לו קדימה התוצר הלאומי הגולמי. השליכו דברים כשנמאס לכם מהם. השליכו אותם למקום בו אין להם שימוש והם הופכים חסרי ערך. השתלטו על חומרים ואנרגיה כדי לייצר עוד. גלחו את היערות כל 30 שנה. הפיקו את הנפט מהאדמה והבעירו אותו מיד. יצרו תעסוקה כדי שאנשים יוכלו להרוויח כסף, בכדי לקנות עוד דברים ולהשליך אותם.

כדור הארץ שואל: מה בוער? קחו את הזמן שלכם כדי לבנות קרקעות, יערות, שוניות אלמוגים, הרים. קחו מאות בשנים, אלפים. כשחלק מסוים מתבלה, אל תשליכו אותו, הפכו אותו למזון של מישהו אחר. אם לוקח מאות שנים לגדל יער, מיליוני שנים לדחוס נפט – אז אולי זה הקצב שבו ראוי להשתמש בו.

הכלכלה מפחיתה בערכו של העתיד. בעוד עשר שנים שני שקל של היום יהיו שווים שקל אחד בלבד. אם נשקיע שקל זה בריבית של 7%, בעוד עשור הוא יהיה שווה כפליים. כך שכל משאב, בעוד עשור, שווה רק מחצית משוויו היום. קחו אותו עכשיו. הפכו אותו לשקלים.

כדור הארץ אומר: מה פתאום? ערכם של השקלים שהשקענו צומח רק אם צומח גם ערכו של משהו ראוי לרכישה. כדור הארץ ואוצרותיו לא יכפילו את עצמם בתוך עשר שנים. על מה תוציאו את מספר השקלים הכפול שלכם אם תהיה פחות אדמה, מים מלוכלכים יותר, פחות יצורים חיים, פחות יופי? הציווי של כדור הארץ הוא: תנו למען העתיד. הוסיפו עוד סנטימטר של דשן על האדמה כל שנה. תנו את כל מה שיש לכם למען טיפוח הצעירים. לעולם אל תיקחו בדור שלכם יותר מאשר אתם מחזירים לדור הבא.

הציווי הכלכלי הוא: עשו כל מה שנראה הגיוני במונחים כספיים.

כדור הארץ אומר: כל אשר הכסף יכול למדוד הוא את כוחם היחסי של בני אדם מסוימים ביחס לבני אדם אחרים, וכוח זה בטל בשישים לעומת כוחם של האקלים, האוקיאנוסים, היצורים החד-תאיים הרבים מספור אשר יצרו את האטמוספירה ואשר ממחזרים את הפסולת ושורדים זה שלושה מיליארדי שנים. העובדה שהכלכלה, שבצורתה הנוכחית שורדת כ-200 שנה, מקנה ערך אפסי לדברים האלה, מוכיחה רק שהכלכלה לא מבינה כלום לגבי ערכם של דברים, ולגבי קיום לטווח ארוך.

הכלכלה מצווה: לדאוג, להיאבק, להיות לא מרוצה. מצבו התמידי של המין האנושי הוא מחסור. הדרך היחידה להתגבר על מחסור היא לאסוף, לצבור ולאגור, גם אם, למרבה הצער, משמעות הדבר היא שלאחרים יהיה פחות. באמת חבל, אבל פשוט אין מספיק לכולם.

כדור הארץ מצווה: עליכם לחגוג! נולדתם לעולם של שפע המקיים את עצמו ושל יופי העולה על כל דמיון. חושו בו, טעמו ממנו, התפעמו ממנו. אם תחדלו מהמאבק לזמן מספיק כדי לשאת עיניכם מעלה לראות את נפלאות כדור הארץ, לשחק ולרקוד עם פלאי הבריאה שסביבכם, תגלו מה אתם באמת צריכים. לא כל כך הרבה. יש די לכולם. כל עוד תגבילו את גודל האוכלוסיה שלכם יהיה מספיק לכולם, לזמן ארוך ככל שאתם יכולים לדמיין. אין לנו אפשרות לבחור אלו חוקים – אלו של הכלכלה או אלו של כדור הארץ – יגברו בסופו של דבר. אנחנו כן יכולים לבחור תחת אלו חוקים אנו באופן אישי נחיה, והאם להתאים את חוקי הכלכלה שלנו לאלו של כדור הארץ, או לגלות מה יקרה אם לא נעשה זאת.

בעיית הייצור

א.פ. שומאכר

אחת מן הטעויות הגורליות ביותר של דורנו היא האמונה ש"בעיית הייצור" אכן נפתרה. לא רק אנשים הרחוקים מן הייצור, והחסרים על כן היכרות מקצועית עם העובדות, דבקים באמונה זו, מחזיקים בה כמעט כל המומחים, ראשי התעשייה, המנהלים הכלכליים בממשלות השונות, הכלכלנים האקדמיים והלא-כל-כך-אקדמיים, וכמובן גם הכתבים לענייני כלכלה. אף כי דעותיהם חלוקות בעניינים רבים הרי הם כולם שותפים לדעה שבעיית הייצור נפתרה, וכי האנושות הגיעה סוף סוף לשלב הבגרות. לדבריהם, המשימה החשובה ביותר המוטלת עתה על הארצות העשירות היא "החינוך לפנאי", ואילו זו המוטלת על הארצות העניות היא "העברת טכנולוגיה".

העובדה שהעניינים אינם מתנהלים בצורה הטובה שבה היו צריכים להתנהל מקורה לדעתם בשחיתות האנושית. יש להקים אפוא מערכת פוליטית שתהיה מושלמת עד כדי כך שהשחיתות האנושית תימוג ותיעלם, וכל איש ואישה ינהגו כשורה, על אף החולשות הטמונות בהם. בעצם, מקובל על רבים שהאדם הוא טוב מטבעו; שאם הוא נעשה פושע או מנצל הרי זה בגלל "השיטה". "השיטה" היא אכן גרועה מבחינות רבות, ויש לשנותה. אחת מן הסיבות העיקריות לאיכותה הגרועה, וליכולתה לשרוד למרות מגרעותיה, היא בדיוק ההשקפה ש"בעיית הייצור" נפתרה. מאחר שטעות זו שלטת בכל השיטות בנות זמננו, אין כיום ביניהן שיטה שבה כדאי לבחור.

צמיחתה של טעות זו, טעות בוטה ועמוקת שורשים, קשורה קשר הדוק לשינויים שחלו במשך שלוש או ארבע מאות השנים האחרונות בזיקתו של האדם המערבי לטבע, אך מכיוון שהעולם כולו שרוי כיום בתהליך של התמערבות, אני סבור שהקביעה היותר כוללנית היא המוצדקת. האדם המודרני אינו חווה את עצמו כחלק מן הטבע, אלא ככוח חיצוני, שהוא נועד לשלוח בו ולכבוש אותו. הוא אף מדבר על מאבק בטבע, ושוכח שאם ינצח במאבק הזה ימצא את עצמו בצד המפסיד. עד לפני זמן קצר דומה היה שהמאבק מתנהל בצלחה שהיה בה כדי לעורר באדם אשליה שהוא ניחן בכוחות בלתי מוגבלים, אף כי לא היה בה כדי להעלות בדעתו את האפשרויות של ניצחון מוחץ. אפשרות זו עולה עתה, ורבים, אם כי לא הרוב, מתחילים לעמוד על משמעותו של ניצחון כזה על המשך קיומה של האנושות.

אשליית הכוחות הבלתי מוגבלים, שניזונה מהישגים מדעיים וטכנולוגיים מדהימים, יצרה את האשליה הצמודה לה, שלפיה בעיית הייצור נפתרה. יסודה של אשליה זאת הוא

בחוסר ההבחנה בין ההכנסה להון, דווקא במקום שבו הבחנה חשובה במיוחד. כל כלכלן ואיש עסקים מכיר את ההבחנה הזאת, ומקפיד לעשותה בהירות ובדקות בכל העניינים הכלכליים, פרט לעניין שבו היא חשובה באמת: עניין ההון שאין לו תחליף, זה שלא נוצר בידי אדם אלא הוא פשוט נמצא, ושבלעדיו אין האדם יכול לעשות מאומה.

איש העסקים לא יוכל להעריך מפעל כלכלי כמפעל שפתר את בעיות הייצור שלו ונעשה בר קיימא, אם יווכח שמפעל זה מחסל במהירות את הונו. כיצד אפוא יכולנו להתעלם מעובדה בסיסית זו בעת שמדובר בחברת הענק הזאת של כלכלת חללית הארץ, ובמיוחד בכלכלת נוסעיה העשירים? סיבה אחת להתעלמות מן העובדה הבסיסית הזאת היא היותנו מנוכרים לממשות, ונוטים להתייחס לדברים שלא אנו יצרנו אותם כאל דברים חסרי ערך. אפילו ד"ר מרקס הגדול נכשל בטעות הרסנית זו כשניסח את התורה הקרויה "תורת העבודה של הערך". חלק מן ההון העוזר לנו כיום לייצר הוא אמנם פרי עמלנו, קרן גדולה של ידע מדעי, טכנולוגי ועוד; תשתית פיזית מורכבת, סוגים רבים לאין ספור של ציוד מתוחכם וכדו'; אך כל אלה אינם אלא חלק זעיר מכלל ההון שבו אנו משתמשים. חלק הארי של ההון מקורו בטבע ולא בעבודת אדם, ואנו אפילו איננו מזהים אותו ככזה. החלק הגדול הזה מנוצל עתה בקצב מעורר דאגה, וזה הטעם שבגללו האמונה שבעיית הייצור נפתרה היא אמונה חסרת שחר, ופעולה לאורה עלולה להובילנו לאבדון.

הבה נסקור מקרוב את "ההון הטבעי" הזה. בראש ובראשונה, וזה המקרה הברור ביותר, מדובר בחומרי דלק שמקורם במאובנים (Fossil Fuels). איש, כמדומני, לא יכחיש שאנו מתייחסים אליהם כאל מרכיבי הכנסה, אף על פי שאין להתכחש לעובדה שהם גם מרכיבי הון. אילו התייחסנו אליהם כאל מרכיבי הון היינו צריכים להיות מעוניינים בשימורם; היינו עושים כל אשר לאל ידינו כדי לצמצם במידת האפשר את השיעור העכשווי של השימוש בהם; היינו יכולים, למשל, לומר שאת הכסף שהושג ממימוש הנכסים האלה, נכסים שאין להם תחליף, צריך להשקיע בקרן מיוחדת שתוקדש למטרה אחת ויחידה: לפיתוחם של שיטות ייצור ושל דפוסי חיים שיהיו בלתי תלויים כל עיקר בחומרי דלק שמקורם במאובנים, או שיהיו תלויים בהם במידה מזערית בלבד. זה מה שהיה עלינו לעשות, יחד עם דברים רבים אחרים, אילו התייחסנו לחומרי דלק במקורם במאובנים כאל הון ולא כאל הכנסה. אך איננו עושים אף אחד מן הדברים הללו. אנו עושים את היפוכם. אין דעתנו נתונה כלל לשימורם; אנו מגדילים במידת האפשר את השיעור העכשווי של השימוש בהם, במקום לצמצם אותם. זאת ללא כל התעניינות ממשית בחקר האפשרויות של שיטות ייצור ודפוסי חיים חלופיים, כדי לרדת מן המסלול המוביל להתנגשות, שעליו אנו נעים במהירות גדלה והולכת. אנו מדברים בחדווה על ההתקדמות ללא גבול בדרך השגרתית של "חינוך לפנאי" בארצות העשירות ו"העברת טכנולוגיה" לארצות העניות.

החיסול של נכסי הון אלה מתרחש בקצב מהיר, עד שגם באותה ארץ, הנחשבת כעשירה בארצות תבל, ארצות הברית של אמריקה, רבים, והנשיא בכללם, מוטרדים

בגללו, קוראים להפקה מסיבית של נפט וגז מפחם, ודורשים שייעשו מאמצים כבירים אף מאלה שנעשו עד כה לגילויים ולניצולם של שאר אוצרות האדמה. צאו וראו את המספרים שהופיעו תחת הכותרת "צורכי הדלק העולמיים בשנת 2000". בעוד שכיום אנו משתמשים בכמות דלק השקולה, בערך, ל-7,000 מיליון טונות של פחם, נזדקק בעוד עשרים ושמונה שנים לכמות הגדולה ממנה פי שלושה, לכ-20,000 מיליון טונות! אך מה הן עשרים ושמונה שנים? לפני עשרים ושמונה שנים בערך נסתיימה מלחמת העולם השנייה, ומאז, כמובן, גדלה צריכת הדלק פי שלושה. אך הגידול ההוא בשלושה שערים היה כרוך בעלייה בכמות דלק פחותה מזו השקולה ל-5000 מיליון טונות פחם. ועכשיו אנו מדברים בקור רוח על עלייה הגדולה ממנה פי שלושה.

הבריות תוהים: האמנם ניתן הדבר להיעשות? ומשיבים להם: יש לעשותו, ועל כן הוא ייעשה. יכול הייתי לומר (והסליחה עם ג'ון קנת גלברייט), שזה מקרה שבו מי שטח תפל מוביל את מי שעניו טחו מראות – אך לשם מה לטפול דיבה? השאלה עצמה מוטעית מעיקרה, שכן היא מושתתת על ההנחה המובלעת שמדובר כאן בהכנסה ולא בהון. אך מה מיוחד כל כך בשנת 2000? מה על שנת 2028, כאשר הזאטוטים המשתובבים של היום יגיעו לגיל פרישה? שוב יחול גידול בשלושה מונים? כל השאלות והתשובות הללו מתגלות כחסרות שחר, כאשר עומדים על כך שהעניין הוא בהון ולא בהכנסה: חומרי דלק שמקורם במאובנים אינם פרי של עמל אנוש; אי אפשר לעשות בהם שימוש חוזר. כשהם מתכלים הרי הם כלים לעולם ועד.

אך, יישאל, מה בדבר חומרי הדלק שהם בגדר הכנסה? אמנם כן, מה בדבר החומרים האלה? כיום הם תורמים (במונחים של קלוריות) פחות מארבעה אחוזים לכמות העולמית הכוללת. בעתיד שכבר ניתן לחזות כיום, יהיה עליהם לתרום שבעים, שמונים ותשעים אחוז. דבר אחד הוא לעשות משהו בקנה מידה קטן, ודבר אחר הוא לעשותו בקנה מידה עצום, וכדי שתהיה למעשה השפעה על בעיית הדלק העולמית התרומות צריכות להיות עצומות. מי יעלה בדעתו לטעון שבעיית הייצור נפתרה כשהמדובר הוא בחומרי דלק שהם בגדר הכנסה (כלומר שאנשים מייצרים אותם), הנדרשים בכמויות עצומות באמת? חומרי דלק שמקורם במאובנים הם רק חלק מן "ההון הטבעי" שאנו מתעקשים לטפל בו כמו בהון הניתן להגדלה, כאילו היה הכנסה; בשום פנים ואופן אין הם חלקו העיקרי. אם נבזבז חומרי דלק שמקורם במאובנים, נעמיד בסכנה את הציביליזציה; אך אם נבזבז את ההון המיוצג על ידי הטבע החי, זה הסובב אותנו, נעמיד בסכנה את החיים עצמם. אנשים נעשים ערים לסכנה זו ודורשים לחדול מזיהום הסביבה. הם רואים את הזיהום הזה כהרגל מגונה של אנשים חסרי התחשבות או תאבי בצע, המשליכים, כביכול, את אשפתם אל גינת השכן שמעבר לגדר. הם מכירים בעובדה שהתנהגות מתורבתת יותר כרוכה בהוצאות נוספות, ולפיכך הם סבורים שיש צורך בשיעור מהיר יותר של צמיחה כלכלית, כדי שאפשר יהיה לעמוד בהוצאות האלה. מעתה ואילך, כך הם טוענים, עלינו

לנצל לפחות חלק מפירות הפריזון הגדל והולך כדי לשפר את "איכות החיים", ולא רק כדי להגדיל את כמות הצריכה. כל זה נאה וטוב, אך נוגע רק לשוליה החיצוניים של הבעיה. כדי לרדת לשורש העניין מוטב שנשאל מדוע כל המונחים הללו, 'זיהום', 'סביבה', 'אקולוגיה', וכדו', הפכו לפתע פתאום לשגורים כל כך? ככלות הכל, השיטה התעשייתית קיימת זה מכבר, אך רק לפני חמש או עשר שנים לא היו מונחים אלה מוכרים כמעט לאיש. האם זה שיגעון פתאומי וחולף, אופנה מטופשת, או שמא חולשת עצבים פתאומית?

לא קשה למצוא לכך הסבר. כאן, כבמקרה של שמני האדמה, אכלנו במשך תקופה ארוכה את הון הטבע החי, אך עשינו זאת בשיעור מתון למדי. רק אחרי שנשתיימה מלחמת העולם השנייה הגדלנו את השיעור הזה לממדים מדאיגים. בהשוואה למה שמתרחש עתה ולמה שהתרחש, בהדרגה, במשך חצי יובל השנים האחרון, נחשבות כל פעילויות התעשייתיות של האנושות עד מלחמת העולם השנייה, ועד בכלל, כאין וכאפס. בארבע או חמש השנים הבאות עתיד הייצור התעשייתי, בעולם כולו, לעלות על כל מה שייצרה האנושות עד 1945. במלים אחרות, בזמן האחרון, ממש בזמן האחרון, זינק הייצור התעשייתי זינוק כמותי מיוחד במינו, ומשום כך רובנו עדיין בלתי מודעים לעובדה זו.

מה שגרם לזינוק הזה, בין היתר, וגם נגרם על ידו, הוא זינוק איכותי, אף הוא מיוחד במינו. מדענינו ומהנדסינו למדו להרכיב חומרים שלא היו קיימים בטבע. כנגד רבים מהם הטבע חסר, למעשה, כל הגנה. כמוהו כשבט של ילידים שהותקף לפתע באש מקלעים: קשתותיהם וחיציהם אינם עומדים להם. החומרים הללו, שלא נודעו כמותם בטבע, חייבים, בעצם, את כוחם הכמעט מאגי לחוסר ההגנה הזה של הטבע – ומכאן גם השפעתם המסוכנת על הסביבה. רק בעשרים השנים האחרונות בערך הם הופיעו בכמויות רציניות. מאחר שאין זה ידוע כי במקרים רבים יש להצטברות הזאת תוצאות ארוכות טווח מסוכנות ביותר, הרי במקרים אחרים תוצאותיה ארוכות הטווח אינן ניתנות כלל לחיזוי.

במלים אחרות, השינויים שהתחוללו במשך עשרים וחמש השנים האחרונות, הן בכמותם והן באיכותם של תהליכי הייצור התעשייתי האנושי, יצרו נסיבות חדשות לחלוטין – נסיבות שאינן נעוצות בכשלונותינו, אלא במה שנחשב בעינינו כהצלחותינו הגדולות ביותר; והדבר התרחש באופן כה פתאומי עד שכמעט לא הבחנו בעובדה שכרסמנו במהירות רבה נכס הון מסוים שאין לו תחליף – את שולי הסובלנות שהטבע מתמיד בטובו להעניק לנו.

הרשו לי לשוב אל שאלת "חומרי הדלק שהם בגדר הכנסה", שנהגתי בהם מקודם בצורה אבירית כביכול. איש אינו טוען שהמערכת התעשייתית העולמית העתידה להתקיים בשנת 2000, בדור הבא, תונע בעיקר באמצעות כוח המים או הרוח. לא ולא. נאמר לנו שאנו נעים במהירות לעבר עידן הגרעין. כמובן זו הגרסה השלטת זה מכבר, מזה עשרים שנה ויותר, אך גם כיום תרומתה של האנרגיה הגרעינית לסיפוק כלל צורכי הדלק והאנרגיה של האנושות עודנה מיזערית. ב-1970 היא הגיעה, בבריטניה ל-2.7 אחוזים;

בקהילייה האירופית ל-0.6 אחוזים; בארצות הברית ל-0.3 אחוזים, ואני מונה כאן רק את הארצות שהרבו מן האחרות להזדקק לה. יתכן שאנו רשאים להניח ששולי הסובלנות של הטבע יוכלו להתמודד עם מטלות קטנות כאלה, אף כי כבר בימינו רבים הם אלה החרדים מפניהן. ד"ר אדוארד ד' דייויד, יועצו המדעי של הנשיא ניקסון, טוען, בדברו על אחסון הפסולת הרדיואקטיבית, ש"יש לו תחושה מעיקה בנוגע לדבר הזה, שצריך להיות קבור במעמקי האדמה במשך 25,000 שנים, באריזה אטומה מפני כל דליפה, קודם שיחדול להיות מזיק".

בין כה ובין כה, ברצוני לעמוד על עובדה פשוטה ביותר: ההצעה להמיר את אלפי מיליוני הטונות של דלק שמקורו במאובנים, הנצרכים מדי שנה, באנרגיה גרעינית, משמעה "לפתור" את בעיית הדלק באמצעות יצירתה של בעיה סביבתית ואקולוגית שממדיה מפלצתיים עד כדי כך, שלא רק בד"ר דייויד תתעורר אותה "תחושה מעיקה"; משמעה לפתור בעיה על ידי העתקתה למישור אחר, וליצור במישור הזה בעיה חמורה ממנה לאין שיעור.

באומרי זאת אין לי ספק שאתקל ברעיון אחר נועז מן הקודם: מדעני העתיד ומהנדסיו יוכלו, בתושייתם, לנסח כללי בטיחות וזהירות מושלמים עד כדי כך, שהשימוש בחומרים רדיואקטיביים בכמויות גדולות והולכות וכן העברתם ממקום למקום, עיבודם ואחסונם, לא יהיו כרוכים בסיכון כלשהו. על המדינאים ועל מדעני החברה תהיה מוטלת המשימה לכוון חברה עולמית שלא יהיה בה מקום למלחמות ולמאבקים חברתיים, אך גם רעיון זה איננו אלא הצעה לפתור בעיה על ידי העתקתה למישור אחר, למישור של ההתנהגות האנושית היומיומית. וכך אנו מגיעים לקטגוריה השלישית של "הון טבעי" שאותו אנו מבזבזים בלא התחשבות, בהתייחסנו אליו כאילו היה בגדר הכנסה, כאילו היה משהו שאנו עצמנו יצרנו, ושכוחנו למצוא לו, ללא קושי, תחליף, הודות לפריונינו הגדל והולך במהירות, שבו אנו מתפארים כל כך.

האם אין זה ברור ששיטות הייצור הרווחות כיום מכרסמות כבר עתה בעצם קיומו של האדם התעשייתי? רבים הם אלה שאינם רואים זאת כך. עתה, הם טוענים, משפתרנו את בעיית הייצור, טוב לנו משהיה אי פעם. כלום אין אנו ניזונים יותר טוב, לבושים יותר טוב, משוכנים יותר טוב ואף משכילים יותר מאשר בעבר? מובן שכן. רובנו, אך בשום פנים ואופן לא כולנו, נמצאים בארצות העשירות. אך לא לכך אני מתכוון בדברי על "עצם הקיום": את עצם קיומו של האדם אין למדוד במונחים של תפוקה לאומית גולמית. יתכן שאין למדוד אותו כל עיקר, שניתן לאמוד רק כמה מאותות ההפסד. אך לא כאן המקום לעסוק בסטטיסטיקות של האותות האלה, כגון פשיעה, שיעבוד לסמים, בריונות, התמוטטות עצבים, מרי וכדו'. ממילא אין בכוחה של הסטטיסטיקה להוכיח דבר.

פתחתי את דברי באומרי, שאחת מן הטעויות הגורליות ביותר של דורנו היא האמונה

שבעיית הייצור נפתרה. טענתי שמקור האשליה הזאת טמון באי יכולתנו לעמוד על כך, שהשיטה התעשייתית המודרנית, על כל תחכומה האינטלקטואלי, מכרסמת בעצם הבסיס שעליו היא מושתתת. בלשונו של הכלכלן, היא אוכלת הון שאין לו תחליף, ומטפלת בו בחדווה כאילו היה הכנסה. פירטתי שלוש קטגוריות של הון כזה: חומרי דלק שמקורם במאובנים, שולי הסובלנות של הטבע ועצם הקיום האנושי. יש בוודאי קוראים שלא יסכימו עימי בכל שלושת החלקים של טיעוני. אני סבור שדי גם באחד מהם כדי לתמוך בטענתי.

מה אני טוען בעצם? רק זאת: שהמשימה החשובה ביותר המוטלת עלינו היא לרדת מן המסלול הנוכחי, שנועד להביאנו להתנגשות. ומיהו זה שצריך ליטול על עצמו את המשימה הזאת? לדעתי, כל אחד ואחד מאיתנו, צעיר וזקן, חזק וחלש, עשיר ועני, בעל השפעה ונטול השפעה. יש תועלת בדיבורים על העתיד רק אם הם מובילים לפעולה עכשיו. ומה ביכולתנו לעשות עכשיו, כשעודנו שרויים בהרגשה ש"מעולם לא היה לנו כל כך טוב?" למיצער, וכבר בכך יש הרבה מאוד, עלינו להבין כהלכה את הבעיה, ולהתחיל לחזות את האפשרות של פיתוח סגנון חיים חדש, שיהיו בו שיטות ייצור ודפוסי צריכה חדשים: סגנון חיים שנועד להתמיד. אתן, לעת עתה, שלוש דוגמאות כהקדמה. בגידולי שדה וגן עלינו לעסוק בשיכלולן של שיטות ייצור שהן תקפות מבחינה ביולוגית, לטפח את פוריות הקרקע ולייצר בריאות, יופי והתמדה; הפירון ידאג אז לעצמו. בתעשייה עלינו לעסוק בפיתוח טכנולוגיית ייצור בהיקף מצומצם, בלתי אלימה יחסית, "טכנולוגיה בעלת פרצוף אנושי", כך שהבריות יוכלו ליהנות מעצם עבודתם, במקום לטרוח רק למען התשלום ולקוות, בדרך כלל לשווא, להנאה רק בשעות הפנאי. ושוב בתעשייה, שהרי התעשייה היא ללא ספק הקובעת את קצב החיים המודרניים, עלינו לכוון צורות חדשות של שיתוף בין ההנהלה לעובדים, ואפילו צורות של עלות משותפת.

לעתים קרובות נאמר, שאנו על סף עידן "החברה הלומדת". הבה נקווה שיש בכך אמת. טרם למדנו כיצד לחיות בשלום, לא רק עם זולתנו, אלא גם עם הטבע, ובעיקר עם אותם כוחות עליונים שיצרו את הטבע ויצרו אותנו, שהרי אין ספק שלא נוצרנו במקרה, וודאי הוא שלא יצרנו את עצמנו.

הנושאים שנגענו בהם ברפרוף בפרק זה יהיו זקוקים לפיתוח בהמשך הדברים. מעטים הם האנשים שקל לשכנעם שאין לעמוד בפני אתגר עתידו של האדם באמצעות תיקונים שוליים פה ושם, או אולי באמצעות שינוייה של השיטה הפוליטית. עתה, כשרכש האדם את האמצעים הפיזיים להרס עצמי, שאלת השלום חשובה, כמובן יותר משהיתה אי פעם בתולדות האדם. אך כיצד ייתכן לכוון שלום בלא ביטחון כלשהו בהתמדה במישור של חיינו הכלכליים?

אם התמ"ג עולה - למה אמריקה ירודה?

מאת קליפורד קוב, טד הלסטאד וג'ונתן ראו

במהלך המולת מערכת הבחירות האחרונה, פרשנים פוליטיים התבלבלו מעובדה עיקשת אחת. הכלכלה תפקדה באופן יוצא מן הכלל, לפחות על פי המדידות הסטנדרטיות. התפוקה ואחוז המועסקים היו בעליה; האינפלציה הייתה תחת שליטה. הפורום הכלכלי העולמי (WEF) בשוויץ הכריז כי ארצות הברית שבה ותפסה את מקומה בתור המשק התחרותי ביותר בעולם, לאחר שנים של שליטה יפנית.

הממשל בראשות קלינטון המתין בציפייה, אבל התשוואות לא הגיעו. הבוחרים לא חשו טוב יותר, למרות שהכלכלנים אמרו שתחושתם אמורה להשתפר. הכלכלה כפי שהכלכלנים מגדירים אותה הרקיעה שחקים, אבל האנשים שהרכיבו אותה - או לפחות חלק גדול מאוד מהם - לא. הנשיא ביל קלינטון שלח את יועציו הכלכלים למסע דרכים כדי לשכנע את האמריקאים שהניסיון האישי שלהם מוטעה ושהמדידים אכן היו נכונים.

הפער המוזר הזה בין מה שהכלכלנים בחרו למדוד לבין מה שהאמריקאים חוו הפך לתעלומה הרשמית של עונת הבחירות. "הפרדוקס של 94": מצביעים מדוכדכים בזמנים טובים" ה'ניו יורק טיימס' הצהיר בעמודו הראשי. "בום למי?" קראה הכותרת של שבועון ה'טיים'. אבל הכתבים מעולם לא הגיעו ממש לשאלה הבסיסית - דהיינו, האם המדדים הרשמיים פשוט מוטעים, והאם הם מובילים את האומה בכיוון הלא נכון?

הבעיה עמוקה בהרבה מכלכלת "שני המעמדות" - שגשוג למעלה, ודעיכה באמצע ולמטה - שקיבלה כל כך הרבה תשומת לב. היא עוסקת בעצם ההגדרה של המונח "שגשוג". כפי שאמר הסופר ג'ון רוסקין, כלכלה יוצרת חוליים (illth) ולא רק רווחה (wealth); אבל המדידות הרגילות של רמת חיים כורכות את השניים יחדיו. האם יתכן שגם המעמד העליון עלה - ועוד עולה - על גבה של ספינה ששוקעת לאיטה אל תוך ים התחלואים, ושהמדידים הלאומיים של קידמה כלכלית בקושי מספקים רמז לעובדה זו?

הרבה תשומת לב הופנתה לתסמינים: אנשים עובדים יותר שעות בעבור שכר נמוך יותר. המעמד הבינוני כושל בעוד העשירים פורצים קדימה. הנסיעות לעבודה הפכו טרודות יותר. הפשע, הצפיפות והאלימות באמצעי תקשורת נמצאו בעליה. סקר של ביזנס וויק ומכון הריס במרץ גילה את החדשות הלא מפתיעות ש 70% מהציבור חשו עצבות ודיכאון לנוכח העתיד.

ממשל קלינטון אמר שהאמריקאים פשוט סובלים מהחרדות של ההתאמות לפלאי הכלכלה החדשה. בהשתמשו במונחים דומים, אלן גרינספאן, יושב ראש מועצת המנהלים

של 'הפדרל ריזרב', אמר בכינוס של אנשי עסקים בפברואר האחרון ש "נראה כי קיימת באופן בלתי מוסבר תחושה מבושרת רעות, עמוקה ויוצאת דופן בנוגע לתחזית [הכלכלית] בקרב האוכלוסייה."

האנשים הטפשיים האלה. אבל האם ייתכן שמומחים לכלכלה הלאומית חיים בכפר פטיומקין סטטיסטי שמסתיר את הכלכלה שהאמריקאים מתנסים בה במציאות? האם לא הגיע הזמן לשאול כמה שאלות בסיסיות לגבי המדדים עליהם מתבססות דעות המומחים ועל הנחות היסוד שעליהם עומדים מדדים אלה? המדדים הכלכליים הם לולאת המשוב העיקרית למדיניות הלאומית. הם מגדירים את הבעיות הכלכליות שהזירה הפוליטית רוצה לתקן. אם אבד הכלח על המדדים הלאומיים של ההתקדמות הכלכלית, אזי הם שולחים אותנו באופן חוזר ונשנה אל חיקה של מדיניות שלא יכולה להצליח בגלל שהיא לא מתייחסת לבעיות הנכונות.

כיום, שתי המפלגות הפוליטיות בארה"ב חלוקות ביניהן במקצת בכל הנוגע לאמצעים, אבל אף אחת מהן אינה מערערת על כך שהמטרה העליונה של המדיניות הלאומית היא לגרום למדד הגדול - התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג, או קרובו התל"ג) - לטפס בעקביות כלפי מעלה. אף אחד לא מערער על כך שגידול בתמ"ג ירחיק את תחלואי האומה: אם האמריקאים חשים אי נוחות למרות שהתמ"ג עולה, אז וודאי נחוצה צמיחה גדולה עוד יותר...

זאת ועוד, התמ"ג ושמות התואר השונים שלו - שיעור הצמיחה, התרחבות, התאוששות - הפכו להיות מהות השפה של הכתבות והוויכוחים על הכלכלה הלאומית. מבחינה מילולית אנחנו לא מסוגלים לחשוב על הכלכלה בלעדיהם. אבל המונחים האלה הפכו באופן גדל והולך למחסום של הפשטות, המפריד בינינו לבין המציאות הכלכלית. הם לא מספרים לנו כמעט דבר על מה שבאמת מתרחש.

התמ"ג הוא פשוט הערכה גסה של פעילות השוק, של כסף שמחליף ידיים. הוא לא מבצע הבחנה כלשהי בין רצוי לבלתי-רצוי, או בין עלויות לרווחים. בנוסף, הוא מתבונן רק בחלקת המציאות שבה הכלכלנים בוחרים להכיר - החלקה שמעורבות בה עסקאות כספיות. התפקודים הכלכליים החיוניים שמתבצעים במגזר הביתי וההתנדבותי אינם נכנסים לחשבון בכלל. כתוצאה מכך התמ"ג לא רק מסתיר את ההתפרקות של המבנה החברתי ושל הסביבה הטבעית שבה הכלכלה - והחיים עצמם - בסופו של דבר תלויים; גרוע מכך, הוא למעשה מצייר את ההתפרקות הזו כרווח כלכלי.

אבל הפוליטיקאים, התקשורת והפרשנים הכלכליים שלנו ממשיכים להכריז בצייתנות על נתוני התמ"ג כעל מידע בעל חשיבות מירבית. אמנם נשאלו שאלות בנוגע לדיוק המספרים שמרכיבים את התמ"ג, ונעשו כמה תיקונים קטנים ומקריים בקצוות, אבל כמעט לא נתגלתה עד כה סקרנות בנוגע להנחות היסוד שמהוות את הסכימה הסטטיסטית

הגולמית שלו. אם בגלל שכנוע ישיר, ואם בגלל ההתבצרות המקצועית והכספית, פוליטיקאים, כלכלנים, והשאר לא היו להוטים לשנות אותו. קיים צורך דחוף במדדים חדשים של קדמה, שמוותאמים לכלכלה שבאמת קיימת. אנו חברים ב"להגדיר מחדש את הקדמה" (Redefining Progress), ארגון חדש שמטרתו לעורר דיון ציבורי רחב על טיבה של הקדמה הכלכלית ועל האמצעים הטובים ביותר להגשמתה. בהתאם לכך, פיתחנו מד חדש בעצמנו, כדי להראות שהדבר בר-ביצוע וכן את הצורה שמדד כזה ילבש. "כרטיס הניקוד" החדש הזה פותח צוהר לחשיבה מחדשת ומעמיקה על המדיניות הכלכלית ועל הנחות הייסוד שלה. הוא מצביע בתוקף על כך שלא הבוחרים הם שאיבדו את הקשר למציאות.

מעט היסטוריה של מדידות כלכלית (מוטות)

תמ"ג עומד כאבן-בוחן של המדיניות הכלכלית זה זמן רב כל כך עד שרוב האנשים רואים בו מעין סטנדרט אוניברסלי (ב-1991 הממשל האמריקאי עבר מהתל"ג המיושן לתמ"ג). למעשה התמ"ג הוא פשוט מוצר מלאכותי של ההיסטוריה, שריד של עידן אחר. הוא צמח מתוך אתגרי המיתון של שנות ה-30' ושל מלחמת העולם השנייה, כשהאומה האמריקאית ניצבה בפני מציאות כלכלית שונה מאוד מזו של היום. במהלך ההיסטוריה המדידות הכלכליות התפתחו מתוך האמונות והנסיבות של אותה תקופה. כשהכלכלות המערביות עברו מחקלאות לייצור, למימון ולשירותים, אופני המדידה התפתחו בצורה כללית בהתאם. אבל במהלך המאה הנוכחית, ובמיוחד מאז המלחמה, התהליך האבולוציוני הואט לכדי זחילה. כלכלת השוק המשיכה להשתנות בצורה קיצונית. במיוחד היא חדרה עמוק יותר ויותר לתחומי המשפחה, הקהילה והסביבה הטבעית שבעבר נראו כנמצאים מחוץ לטווח השגתה. אבל בעוד שהשינוי הזה תפס תאוצה, האופן שבו אנו מודדים את הבריאות הכלכלית ואת הקדמה, נשאר כשהיה.

האומדנים הראשונים של הנהלת החשבונות הלאומית בעולם המערבי היו פרי עבודתו של תומס פטי (Thomas Petty), באנגליה ב-1665. היקף הראיה של פטי היה רחב למדי; הוא ניסה לברר את הקיבולת הלאומית שניתן להטיל עליה מס. בצרפת, על כל פנים, צץ פוקוס צר יותר. התורה הכלכלית ששלטה אז הייתה זו של הפיזיקוראטים, שהחזיקו בדעה שהחקלאות היא המקור האמיתי לעושרה של מדינה. באופן לא מפתיע, המדידות שלהם התמקדו בתפוקה חקלאית. בכל מקרה, גם בצרפת היה מגוון גדול מאוד של נקודות מבט. באנגליה, מדינה מתועשת יותר, אדם סמית' (Adam Smith) ניסח תיאוריה רחבה יותר של עושרה של אומה, שכללה גם את כל עלומת פרי עמלם של היצרנים.

אבל נקודה חשובה אחת מני רבות שהתומכים הנלהבים של אדם סמית' התעלמו

ממנה, היא שסמית' שלל את מה שקרוי בימינו "כלכלת הבידור והשירותים", כולל ממשל ועריכת-דין. תפקודים אלה יכולים להיות שימושיים או לא, הוא אמר. אבל הם בסופו של דבר "לא מייצרים שום ערך", בגלל שהם לא מסתכמים בדבר מוחשי. אין ספק שנקודת מבט זו נתונה לוויכוח. אבל סמית' שאל שאלה מכרעת - שאלה שנעלמה כמעט לחלוטין מהמחשבה הכלכלית - האם ישנו הבדל בין עסקאות כספיות גרידא ובין תוספת אמיתית לרווחת של האומה?

בסוף המאה ה-19 עבר מרכז הכובד של הכלכלה הבריטית בצורה משמעותית מייצור למסחר ומימון. בכלכלה החדשה הזו, דעותיו של סמית' על העושר הלאומי החלו להכאיב. אלפרד מרשל (Alfred Marshall), שניסח את מה שמכונה היום כלכלה ניאו-קלאסית, הכריז כי תועלת, לאו דווקא מוחשיות, היא הסטנדרט האמיתי לתפוקה ולרווחה. שכן עמלם של עורכי-דין, עמלות, כל העברות הניירת של הכלכלה המסחרית המופשטת, לא היו שונים במהותם משקי תפוחי-אדמה, או מקרונות מלאים בברזל. החשיבות הכלכלית של דבר נעוצה לא בטבעו אלא פשוט במחיר השוק שלו.

ההצמדה הזו של הנהלת החשבונות הלאומית למכנה המשותף הנמוך ביותר של מחיר הייתה לימים בעלת השלכות נרחבות. משמעה, שכל פריט במסחר נחשב כתוספת לרווחה הלאומית רק בגלל העובדה שהוא יוצר ונקנה - וגם בהתאם למידה בה הוא עושה זאת. כמו כן, מן ההצמדה נבע גם שרק עסקאות בהן מעורב כסף נכללות בחשבון הלאומי. דבר זה השמיט שני תחומים גדולים: התפקודים של המשפחה והקהילה מחד, ושל הסביבה הטבעית מאידך. שני התחומים הללו חיוניים לרווחה כלכלית, אבל בגלל שהשירותים שהם מספקים נמצאים מחוץ למערכת המחירים, הם בלתי נראים בדין-וחשבון הלאומי. לפני זמן רב ניתן היה להבין הזנחה שכזו. בימיו של אדם סמית' חלקת החיים שנקראת "השוק" תפסה חלק קטן מהמרחב הפיזי והחברתי. נדמה היה כי הסביבה הכלכלית אספקה אינסופית של משאבים, ויכולת אינסופית לספוג את הפסולת שהתעשייה באותם ימים השליכה. המבנה החברתי נראה כה מעוגן בהיסטוריה שאף אחד לא חשב שהשוק ההולך וגדל יוכל לחבל בו.

במהלך המאה הזו, לעומת זאת, ההנחות הללו הפכו יותר ויותר רופפות. אין זה מקרי שגם הסביבה וגם המבנה החברתי סבלו משחיקה חמורה בעשורים האחרונים; אלה הם בדיוק התחומים שההנחות מהמאה ה-18 וה-19 הוציאו מכלל חשבון של הרווחה הלאומית - בכלכלה הסוציאליסטית והקפיטליסטית כאחד. השחיקה הזו נשארה בלתי נראית ברובה בראי המדיניות הכלכלית מכיוון שהמדד שלנו לקדמה מתעלם ממנה; כתוצאה מכך, המדיניות הלאומית רק החמירה את מצבם.

כדי להבין איך החשבונאות הלאומית נלכדה בהנחות של עידן קדום, כדאי ללמוד את התקופה שבה חושלה הצורה הנוכחית של דין וחשבון כלכלי.

ב-1931, קבוצה של מומחים מהממשלה ומהמגזר הפרטי זומנו לשימוע של הקונגרס בכדי לענות על שאלות בסיסיות על הכלכלה. הסתבר שהם לא היו מסוגלים: הנתונים הכי עדכניים היו משנת 1929, והיו בסיסיים ביותר. ב-1932, השנה האחרונה לשלטונו של הובר באמריקה, ביקש הסנאט ממשרד המסחר האמריקאי להכין הערכה מקיפה של ההכנסה הלאומית. זמן לא רב לאחר מכן, הטיל המשרד על כלכלן צעיר בשם סיימון קוזנטס (Simon Kuznets) את המשימה לפתח סט אחיד של דין וחשבון לאומי. הדבר הפך להיות אב-הטיפוס למה שכיום נקרא התמ"ג.

במהלך שנות השלושים, החל להכות שורש בין כמה מההוגים של ה"ניו דיל" סוג חדש של חשיבה על המדיניות הכלכלית. על פי השקפתם התפקיד של הממשל הפדרלי אינו לתאם את מעשי התעשייה או למנוע ריכוזיות של התעשייה, כפי שה"ניו דיל" נהג בתחילה. תחת זאת, הממשלה צריכה לשמש מעין קרבורטור פיננסי ולשמור על תערובת עשירה של כוח קניה שתכנס למנוע, אם זה נדרש, אפילו על ידי גרעונות.

התיאוריה הזו מיוחסת באופן כללי ל ג'ון מיינרד קיינס (John Maynard Keynes), כמובן, אבל מספר רב של אנשי ה"ניו דיל" התקרבו אליה באופן אינסטינקטיבי ומעשי. מאחר וניהול הקיינסיני עבד על ידי תזרמי כספים במקום על ידי תכניות בירוקרטיות, היה הדין וחשבון הלאומי חיוני לו ביותר. זוכה פרס נובל רוברט סולאו (Robert Solow), מ-MIT, כינה את עבודתו של קוזנטס ה"אנטומיה" של ה"פילוסופיה" של קיינס.

השניים התאחדו באופן רשמי במהלך מלחמת העולם השנייה, ותוך כדי תהליך זה התל"ג הפך לכרטיס הניקוד העיקרי של הכלכלה הלאומית. קשה להפריז בערכה של התועלת של התל"ג שהתפתח ככלי לתכנון מלחמתי. לקיינס עצמו היה תפקיד מרכזי במשרד האוצר הבריטי במהלך שתי מלחמות עולם. בתחילת המלחמה השנייה הוא השתתף בכתיבתו של מסמך בשם "ההכנסה וההוצאה הלאומית של בריטניה, ואיך לשלם עבור המלחמה", שסיפק הרבה מהבסיס התפיסתי של התמ"ג של ימינו.

בארצות הברית פרויקט מנהטן קיבל הרבה יותר יוקרה. אבל כהישג טכני פיתוחו של התל"ג להנהלת החשבונות היה לא פחות חשוב. החשבונות אפשרו לאומה לאתר יכולת בלתי מנוצלת, ולעבור בהרבה את רמות הייצור אשר החשיבה הקונווציונאלית החשיבה כאפשרית. להפתעתם הרבה, חוקרים אמריקאים גילו, לאחר המלחמה, שהיטלר קבע יעדי ייצור נמוכים בהרבה, חלקית בגלל מחסור בחשבונאות לאומית מתוחכמת.

לאחר שעזרו לנצח במלחמה, הקיינסינים היו מסוחררים מביטחון עצמי. רוח הרפאים של המיתון עדיין רדפה את ארצות הברית; אבל הכלכלנים האלה חשבו שהם מצאו את המפתחות לממלכת הכלכלה. עם ניהול פייסקלי (כספי) נאות, הם יכלו לגבור על "מעגל העסקים" הנורא ולהבטיח שגשוג לנצח. "חוק התעסוקה" בארה"ב בשנת 1946, הפך את התל"ג ואת התיאוריה הכלולה בו למדיניות הרשמית. הוא ייסד מועצה של יועצים

כלכליים כ"וועדת כמרים עליונה לניהול כלכלי", כפי שניסח זאת אלן ג'י. ליצ'מאן (Allan J. Lichtman), פרופסור להיסטוריה באוניברסיטה האמריקאית. את התל"ג כינה "כתבי הקודש" שלהם. קדחת הייצור שמשכה את האומה אל מחוץ למיתון ובמהלך המלחמה הייתה כעת המודל גם לעת שלום.

היו מספר השלכות שמעטים ראו אותם בבהירות באותו זמן. אחת מהן הייתה שהכלכלנים הפכו לסמכות אולטימטיבית למדיניות הציבורית של אמריקה. לפני המלחמה, כלכלנים צוטטו לעיתים נדירות בדיווחי החדשות למעט מאיזשהו מעמד רשמי. כעת דעותיהם היו מושא לחיפוש ולציטוט כמו אמת מטעם הכנסייה או התנ"ך. זאת ועוד, כמפלגה שטיפחה את הכלכלנים האלה, הפכו הדמוקרטים לחסידים נלהבים של ניהול טכנוקרטי מלמעלה למטה, שהתכוון לפעול למען האנשים, אפילו אם זה נעשה באמצעים שנמצאים מעבר לתפיסתם.

אבל השינוי העיקרי היה מי היו אותם "האנשים". בגלל שהגישה הקיינסיאנית ראתה בצריכה את הקטר המוביל את השגשוג, וושינגטון כולה התייחסה גם לציבור במונחים אלה. הם כבר לא היו בראש ובראשונה חוואים, עובדים, אנשי עסקים – כלומר, יצרנים. במקום זאת הם היו צרכנים, שההוצאה שלהם הייתה חובה לאומית רצינית במטרה לבלום את חזרתו של המיתון הנורא. בחורינו צעירים צעדו אל המלחמה; כעת האמריקנים צעדו אל הקניונים אשר יכסו בסופו של דבר את המדינה.

באווירה זו התל"ג, אמת-המידה ואמצעי המדיניות הפך במהירות למטרה של המדיניות עצמה. הלכידות החברתית והסביבה הטבעית של האומה, שהתל"ג נידה אותם, נלקחו כמובנים מאליהם. בכל שבוע, המנחה התכנית של 'ג'נרל אלקטריק', רונאלד רייגן, הודיע לאומה ש"צמיחה היא המוצר החשוב ביותר שלנו". מוצרים היו 'צמיחה', ולכן גם תל"ג היה 'צמיחה'.

התמ"ג כיום: אין "למטה" הופך ל"למעלה"

אם מפקד המשטרה המקומית שלכם היה מודיע כי ה"פעילות" ברחובות העיר גדלה ב-15%, אנשים לא היו מתרשמים, וכתבים לא כל שכן. הם היו דורשים פרטים. מה בדיוק עלה? נטיעת עצים או פריצות? פעילות התנדבותית או מעשי שוד? תאונות דרכים או עזרה הדדית בין שכנים?

מידת הפעילות כשלעצמה אינה אומרת לנו דבר על המידה בה החיים ברחובות טובים או גרועים יותר. בכלכלה זה אותו דבר. "יותר" או "פחות" אומר מעט מאוד, אלא אם אתה יודע מה. אבל איכשהו התמ"ג מצליח להנחיל קהות חושים קולקטיבית שבה שאלות בסיסיות כאלה נשאלות רק לעיתים נדירות.

התמ"ג לבדו אומר מעט מאוד. בהיותו פשוט אמת מידה של התפוקה הכוללת (הערך בדולרים של מוצרים ושירותים מוגמרים), הוא מניח שכל מה שמוצרך הוא על פי הגדרה "טובין" (goods). הוא לא מבחין בין עלויות לרווחים, בין פעילויות יצרניות להרסניות או בין פעולות ברות-קיימא לכאלה שאינן. אמת המידה המרכזית לשגשוג של המדינה עובדת כמו מכונת חישוב שמבצעת חיבור אבל לא מסוגלת לחסר. היא מתייחסת לכל דבר שמתרחש בשוק כרווח למין האנושי, בעודה מתעלמת לחלוטין מכל מה שקורה מחוץ לממלכה של חילופי הכספים, בלי קשר לחשיבות הדברים לאיכות החיים.

על פי הסטנדרט המוזר של התמ"ג, הגיבור הלאומי של הכלכלה הוא חולה סרטן סופני שנמצא בתהליך גרושים יקר. המאורע השמח ביותר הוא רעידת אדמה או הוריקן. הסביבה הרצויה ביותר הוא אזור מזהם בפסולת רעילה שיעלה מיליארדי דולרים לנקותו. כל אלה תורמים לתמ"ג, מכיוון שהם גורמים לכסף להחליף ידיים. הדבר דומה לעסק שיחזיק בגיליון מאזן כספי רק על ידי חיבורם של כל "העברות הכספים", בלי להבחין בין הכנסה להוצאה או בין נכסים לחובות.

הפרוורטיות של התמ"ג משפיעה למעשה על כל חלקי החברה. ב-1993, וויליאם ג'י. בנט (William J. Bennett), שהיה שר החינוך בממשלו של רייגן, פרסם מחקר על שקיעה חברתית. הוא קרא לו "האינדקס של סימנים תרבותיים מובילים", קונטרה מכוונת לדו"ח הכלכלי העונתי בעל השם הדומה מטעם משרד המסחר. כוונתו הייתה לפרט את השחיקה החברתית שהמשיכה להתרחש, גם כאשר המדדים הכלכליים של האומה עלו.

העובדה המוזרה שבולטת לעין מרשימת המלאי העגומה של בנט לגבי פשע, גרושים, התמכרות לתקשורת ההמונים וכו' היא שרוב הפריטים בה למעשה מעלים את התמ"ג. גרושים, לדוגמה, מוסיפים הון קטן בשל חשבונות עורכי הדין, הצורך בבית שני, בתחבורה ויעוץ עבור הילדים, וכן הלאה. רק עורכי הדין המתמחים בגרושים עולים בוודאי כמה מיליארדי דולרים בשנה, ויתכן שהרבה מעבר לכך. באופן דומה, הפשע תרם להתפתחותה של תעשיית מניעת הפשע והביטחון עם הכנסות בסך למעלה מ-65 מיליארד דולר בשנה. מכשיר לנעילת מכוניות הנקרא "האלה" מוסיף לבדו 100 מיליון דולר בשנה לתמ"ג.

בנט ציטט את הסטטיסטיקה המצמררת לפיה בני נוער מבליים בממוצע כשלוש שעות ביום בצפייה בטלוויזיה, וכחמש דקות ביום ביחידות עם אבותיהם. אבל כשילדים מדברים עם הוריהם, הם לא תורמים לתמ"ג. לעומת זאת, MTV עוזרת להפוך אותם לצרכנים נלהבים שמעלים את התמ"ג. אפילו אותן אמהות בנות-עשרה שאינן נשואות מביאות צרכנים חדשים קטנים לעולם (המצטרפים במהירות ל"שוק הילדים" ואחר כך ל"שוק הנוער", שביחד מוסיפים 200 מיליארד דולר לתמ"ג). לכן, בעוד אנשים שמרנים מבחינה חברתית כמו בנט מקוננים בצדק על הדעיכה החברתית של האומה, שותפיהם המעוודדים

את השוק החופשי מסתכלים על אותה תופעה מבעד לעדשות התמ"ג, ופותחים את בקבוק השמפניה.

דבר דומה קורה לסביבה הטבעית: ככל שהאומה מכלה את משאביה הטבעיים, כך התמ"ג צומח. תופעה זו מפרה את העקרונות הבסיסיים של הנהלת החשבונות, שכן היא מציירת את צמצום ההון כהכנסה עכשווית. אף איש עסקים לא יבצע שגיאה גסה כל כך. כשחברת נפט קטנה קודחת באר נפט בטקסס, היא מקבלת הנחת התרוקנות נדיבה במיסים, כהכרה בהפסד שלה. אבל אותו קידוח בדיוק מופיע כרווח לאומה בתמ"ג. כשארצות הברית דגה ומשאירה שרידים בודדים מאוכלוסיות הדגים, זה מופיע בספרי החשבונות הלאומיים כבום כלכלי – עד ששדות הדייג קורסים. כפי שאמר הכלכלן הרמן דיילי, שעבד בבנק העולמי, מערכת הנהלת החשבונות הלאומית מתייחסת לכדור הארץ כאל עסק בפשיטת רגל.

הוסיפו זיהום לדף מאזן החשבונות ונדמה שמצבנו רק נהייה טוב יותר. למעשה, זיהום מופיע כרווח פעמיים: פעם כשהמפעל הכימי, לדוגמא, מייצר אותו כתוצר-לוואי, ופעם נוספת כשהאומה משקיעה מיליארדי דולרים כדי לנקות את איזור הזיהום הרעיל שנוצר כתוצאה מכך. זאת ועוד, ההוצאות הנוספות שנגרמות כתוצאה מהדרדרון והלדלול הסביבתי – כמו הוצאות על תרופות שנובעות מזיהום אוויר – גם הן מופיעות כעליה בתמ"ג.

סוג זה של ניהול חשבונות "מאכיל" את התפיסה הרווחת שהשמירה על משאבים וההגנה על הסביבה הטבעית חייבות לבוא על חשבון הכלכלה, בגלל שהתוצאה יכולה להיות תמ"ג נמוך יותר. זה כמו להגיד שרזרבת הון נגד ירידת ערך חייבת לבוא על חשבון העסק. להפך, רזרבת הון היא חיונית להבטחת עתידו של העסק. ההתעלמות מכך פירושה בלבול בין לקיחת הלוואה על חשבון העתיד לבין הפקת רווח אמיתי. שימור משאבים עובד באותו אופן, אבל ניהול החשבונות הפרוורטי של התמ"ג מסתיר את העובדה הבסיסית הזו.

לא פחות חשוב הוא האופן בו התמ"ג מתעלם מהתרומה של התחום החברתי – כלומר, התפקיד הכלכלי של משקי-הבית והקהילות. זהו המקום בו מתבצעת הרבה מהעבודה החשובה ביותר באומה, מטיפול בילדים ובאנשים מבוגרים ועד לעבודה התנדבותית על מגוון צורותיה. זהו הדבק החברתי של האומה. אבל מכיוון ששום כסף אינו מחליף ידיים בנחלה זו, היא בלתי נראית לכלכלה הקונוונציונאלית. התמ"ג כלל איננו מחשיב אותה – ומשמעות הדבר היא שככל שהמשפחות והקהילות שלנו מתפרקות וסקטור שרות רשמי בא במקומו, כך התמ"ג עולה, וכתבי הכלכלה משמיעים תרועות שמחה.

הורות הופכת למעונות יום, קפיצה לשיחה במטבח הופכת לפסיכיאטריה ולווידאו, עיניהם הפקוחות של השכנים הופכות למערכות אזעקה ולקציני משטרה, הארוחה המשפחתית הופכת למקדונלד'ס, בכל רובדי החיים, הדברים שאנשים נהגו לעשות למען

ויחד עם אחרים הפכו לדברים שהם צריכים לקנות. מעונות יום מוסיפים 4 מיליארד דולר לתמ"ג. מכשירי וידאו וציודי בידור דומים מוסיפים 60 מיליארד דולר. פוליטיקאים מסתכלים על השקיעה הזו במשקפיים אידאולוגיות שחוקות: השמרנים מחפשים בשוק, הליברלים בממשל. אבל למעשה שני ה"סקטורים", באופן יחסי לפחות, הם פשוט שני צדדים של אותו מטבע: הן הממשלה והן השוק הפרטי גדלים על ידי מעשה ביזה בתחומי המשפחה והקהילה שמטפחים ותומכים בנו.

אלה הן רק הבעיות הברורות ביותר. ישנן אחרות, לא פחות חמורות. התמ"ג מתעלם לחלוטין מחלוקת ההכנסה, לדוגמא, כך שרווחים עצומים בצמרת - כפי שנעשו בשנות ה-80 - מצטיירים כשפע חדש לכל. הוא לא עושה שום הבחנה בין האדם במשרת ההיי-טק הבטוחה לבין עובד הצווארון-הכחול שחייב לעבוד בשתי משרות בשכר נמוך. התמ"ג מתייחס לשעות הפנאי ולזמן בחיק המשפחה באותו אופן שבו הוא מתייחס לאוויר ולמים: כחסרות כל ערך. כאשר הצורך במשרה שנייה מפחית את הזמן הפנוי למשפחה או לקהילה, התמ"ג מתעד את ההפסד הזה כרווח כלכלי.

וישנו גם הנושא של התמכרות לצריכה. פונדמנטליסטים של השוק החופשי נוטים לתקוף את מבקרי התמ"ג כ"אליטיסטים". אנשים קונים דברים בגלל שהם רוצים אותם, הם אומרים, ומי יודע טוב יותר מהאנשים עצמם מה מוסיף לאיכות החיים? זה טיעון קצר ומשכנע. אבל האם האמת באמת כה פשוטה? כ-40% משותי המשקאות החריפים במדינה עוברים את גבולות ה"מתינות", המוגדרים כ-2 משקאות ביום. ניצול לרעה של כרטיסי אשראי הפך נפוץ כל כך ש"לווים אנונימיים" מקיימים 45 פגישות בשבוע באזור מפרץ סן-פרנסיסקו לבדו. קרוב ל-50% מהאמריקאים מחשיבים עצמם כבעלי משקל עודף. כשחושבים על תעשיית הדיאטות בעלת ההיקף של 32 מיליארד הדולר, התמ"ג נראה מוזר באמת. הוא מביא בחשבון הן את האוכל שאנשים היו מעדיפים שלא לאכול, והן את המיליארדים שהם מוצאים כדי להיפטר מהקילוגרמים שהתווספו כתוצאה מכך. החולה שעובר ניתוח מעקפים הופך כמעט למטפורה של המדד הלאומי לרווחה. התחפר בשומן, שלם את התוצאה, חבר את השניים יחד, והכלכלה ממשיכה לגדול.

כך גם משפטו של או. ג'יי. סימפסון. כשה'וול סטריט ג'ורנל' חיבר את ההוצאה על הצוות המשפטי של סימפסון (20,000 דולר ביום), ההוצאות של רשתות הטלוויזיה, הפסלונים של או.ג'יי., וכל השאר הוא קיבל תוספת של כ-200 מיליון דולר לתמ"ג, שעליה יוכלו הפוליטיקאים לקחת קרדיט ב-1996. "התמ"ג של משפט או.ג'יי. עוברת את זה של, לדוגמא, גרנדה", טענה הכותרת של כתבת המגזין. אפשר להתחיל להבין מדוע פוליטיקאים מעדיפים לדבר על צמיחה במקום על מהם בעצם מרכיביה, ומדוע 'פרוזק' לבדה מוסיפה למעלה מ-1.2 מיליארד דולר לתמ"ג, כשאנשים מנסים להרגיש טיפה יותר טוב בתוך כל הקדמה הזו.

המדיניות של הקביעות

לסיימון קונזטס [האיש שבשנות השלושים הגה את המודל המקורי עליו במוסס התמ"ג] היו הסתייגויות רציניות מהנהלת החשבונות הלאומית אותה עזר ליצור. כבר בדיווח הראשון שלו לקונגרס ב-1934, ניסה להזהיר את האומה מהמגבלות של המערכת החדשה. "השגשוג של אומה", הדיווח סיכם, "אינו באמת יכול להגזר ממדידה של הכנסה לאומית כפי שהוגדרה למעלה."

אבל התמ"ג המשיך לצבור מעמד של עמוד-תווך, והחששות של קונזטס העמיקו. הוא דחה את תפיסת הסכמות הא-פריוריות שרווחה ברוב החשיבה הכלכלית. כשכלכלה גדלה, הוא אמר, הקונספט של מה היא כוללת חייב לגדול גם כן. הכלכלנים חייבים לשאוף למדוד דברים נוספים ושונים. כבר ב-1962 כתב קונזטס ב-"ניו ריפליק" שיש צורך לחשוב מחדש בצורה מעמיקה על הנהלת החשבונות הלאומית: "צריך לשמור בראש ובראשונה על הבחנות בין כמות לאיכות של הצמיחה, בין העלויות לרווחים שלה, ובין הטווח הקצר לארוך," הוא כתב. מטרות של 'עוד' צמיחה צריכות לפרט צמיחה של מה ולשם מה.

לגבי רובנו, זה פשוט נראה כמו הגיון בריא. אם הממשלה הולכת לעודד משהו, וודאי שהבוחרים צריכים לדעת מהו אותו משהו. אבל לפי השקפתם של רוב הכלכלנים, הצעתו של קונזטס הייתה בגדר פצצה מתקתקת. מהרגע שהתחלת לשאול "מה" בנוסף ל"כמה" - כלומר, לגבי האיכות ולא רק לגבי הכמות - הנחת היסוד של הנהלת החשבונות של המדינה כמד-קידמה מתחילה להתפורר, ויחד עימה הרבה מהחשיבה הכלכלית הקונונציונלית שעליה מבוססים אותם חשבונות.

שבאופן לא מפתיע, המקצוע לא שש לאמץ את נקודת המבט של קונזטס. למרות שהוא זכה בפרס נובל ב-1971, כלכלנים רבים ביטלו אותו כמין סטטיסטיקאי שקיבל שבחים רבים מדי. הרבה מהם מודעים לפחות לחלק מהמגרעות של התמ"ג. אבל במקום להתייצב בפני מגרעות אלה בכנות, הם משכו בכתפיהם או שאפו למזער את ההשלכות לגבי המודלים שלהם.

את התוצאות של הקיבעון בנוגע לתמ"ג אפשר אולי לראות בצורה המוחשית ביותר במה שנהגים אנו לכנותו "המדיניות המתפתחות" (מונח שבעצמו מוגדר בעיקר במונחים של תמ"ג) - ובאופן ספציפי במדיניות של הבנק העולמי, שהוא מעין צאר של פיתוח למדינות הדרום. כבר לפני כמה עשורים ניסה קונזטס להצביע על האבסורד שבשימוש במד כזה כדי להעריך את כלכלותיהן של המדינות הפחות מפותחות, שבהן חלק גדול מהייצור מתרחש בכלכלת משק-הבית ולכן נמצא מעבר לתחום תפיסתו של התמ"ג. אסטרטגיית פיתוח שמתבססת על העלאת התמ"ג עלולה לערער את כלכלת משק-הבית ובכך לפגוע ברווחה של אנשי המדינה, בעודה מחריבה עד ליסוד את הסביבה.

ב-1989 הודה ברבר קונאבל (Barber Conable), מי שהיה אז נשיא הבנק העולמי, בבעיה שקיימת ביחס לנושאים הסביבתיים. "החישובים הנוכחיים מתעלמים מהרס בסיס משאבי-הטבע ורואים במכירת משאבים בלתי-מתחדשים אך ורק הכנסה," הוא כתב. "חייבת להימצא דרך טובה יותר." אבל בקומות שמתחתיו כלכלני הבנק המשיכו לעסוק באסטרטגית הלוואה שנועדו להעלות את התמ"ג. פרסום עדכני אחד של הבנק העולמי אישר אותו מחדש בתור ה-"קריטריון הראשי החשוב ביותר למיון כלכלות".

וכקריטריון מוטעה. במחקר 'מרעיד אדמה' על אינדונזיה ב-1989, המכון לחקר משאבים מווינגטון די.סי. בדק את ההשלכות על משאבי הטבע. מאז 1970, אינדונזיה הייתה סיפור הצלחה לאסכולת הפיתוח הקונונציונאלי, בהשיגה שיעור צמיחה יוצא מגדר הרגיל של 7% בשנה. אבל קצב רצחני כזה לא יכול להמשך לנצח. אינדונזיה מוכרת עושר מינרלי יקר שאינו בר חידוש. כשהיא כורתת ומפנה את יערותיה ומכלה את האדמה שלה עם חקלאות אינטנסיבית, היא למעשה שודדת את העתיד כדי לממן את הבום העכשווי. לאחר שהוסיף לכך עוד גורמים, המכון מצא שקצב הגידול הבר-קיימא האמיתי היה רק כמחצית מהקצב הרשמי. זאת בלי להחשיב את הספקטרום הרחב יותר של עלויות חברתיות וסביבתיות, שהיו מורידות את שיעור הצמיחה עוד יותר.

הנה הייתה עוד אזהרה עבור אלה שהיו מוכנים לשים לב אליה. אבל המוסד הבינלאומי לפיתוח לא עשה זאת כלל. למעשה, מה שנמדד כצמיחה נהיה מוטה יותר מאי פעם. הטייה זו התבטאה בכך שבשנת 1991 התל"ג הומר לתמ"ג - שינוי שקט שהיה בעל השלכות גדולות מאוד.

תחת המדידה הישנה, התוצר הלאומי הגולמי, ההכנסות של הפירמות הבינלאומיות היו מיוחסות למדינות שבהן הייתה הבעלות על הפירמה - ושאליהן הרווחים בסופו של דבר יחזרו. תחת התוצר המקומי הגולמי, לעומת זאת, הרווחים מיוחסים למדינה בה המפעל או המכרה ממוקמים, למרות שהם לא יישארו שם. השינוי הזה בניהול החשבונות הפך הרבה מדינות שנאבקו על קיומן לאתרים משגשגים מבחינה סטטיסטית, בעודו מסייע לדחיפה לקראת כלכלה עולמית. הדבר מסתיר בנוחיות רבה עובדה בסיסית: המדינות הצפוניות לוקחות את משאבי הדרום, ומכריות על כך כרווח של הדרום.

הפגמים הבסיסיים יותר של התמ"ג לא עברו ללא הבחנה בקרב מדינות העולם. בצרפת, דו"ח של הפרלמנט קרא למדדים חדשים של קידמה; גם משרד האוצר של אוסטרליה עשה כך. הן האו"ם והן הפרלמנט האירופי התמודדו עם הסוגיה הזו, ויש רחשים אפילו בבנק העולמי.

אבל השינוי לא יעבור בקלות בארצות הברית. הפרסום הרבעוני של שער התמ"ג הפך לטקס של ה'וול סטריט' ולמטרונום עבור כלי התקשורת, בקובעו את הקצב ואת קו-הסיפור של הדיווח הכלכלי. במיוחד עבור התקשורת, התמ"ג משרת תשוקות מוסדיות

עמוקות, כשהוא משלב את החזות של וודאות אמפירית וסמכות מקצועית עם קו-תקשורתית נתון מראש. הוא גם משרת את התעשיות שמשגשגות בעקבות המדיניות שהוא מחזק; אלה שנוטות לכלות ולזהם מרוצות במיוחד ממערכת הנהלת החשבונות שמציירת פעולות אלה כקידמה כלכלית. דבר זה הובהר היטב בשנה שעברה כשממשל קלינטון הציע, באופן הגיוני, שדלדול משאבים יופחת מהתמ"ג (אם כי רק כהערת שוליים) במקום להתווסף אליו.

זהו רעיון שכבר התגלגל במסדרונות משרד המסחר משך שנים, וההצעה עצמה של המנהל הייתה מתונה בהחלט. בכל זאת, בשימוע בפני וועדת התקציב באפריל 1994, שני נציגים של מדינות בעלות תעשיית פחם התנפלו על צוות המשרד. אם הנהלת החשבונות הלאומית תכלול את הידלדלות מאגרי הפחם ואת התוצאות של זיהום האוויר (שיתווספו מתי שהוא), אמר [אחד מהם] "מישהו ילך ויגיד... שתעשיית הפחם לא תורמת כלום למדינה." יותר טוב להשאיר את דלדול המשאבים ואת הזיהום מוחבאים מתחת לשטיח החשבונאות שנקרא "צמיחה". הוועדה דרשה בחינה חיצונית יקרה, ודחתה למעשה את הפרויקט.

מד קידמה אמין

לכלכלנים הביעו את התנגדותם למדדים חדשים בעיקר במונחים פילוסופיים. מדד של קידמה לאומית חייב להיות מדעי וחופשי מערכים, הם אומרים. כל ניסיון להעריך כיצד הכלכלה באמת משפיעה על אנשים יכול יותר מדי הנחות יסוד והאשמות, יותר מדי שיפוטיות תלויות ערכים, בנוגע לשאלה את מה צריך לכלול. עדיף להישאר על מה שנראה כאדמתו המוצקה של התמ"ג, שעל כל מגרעותיו רכש הילה של מדע אמפירי מעשי.

למרות ההילה, התמ"ג הנוכחי רחוק מלהיות חופשי מערכים. השארת העלויות החברתיות והסביבתיות מחוץ לחישוב הכלכלי אינה מתחמקת משיפוט ערכי. להפך, היא מבצעת את השיפוט הערכי העצום על פיו דברים כמו התפרקות המשפחה ופשע, ההרס של אדמות מעובדות ושל זנים שלמים, תת-תעסוקה ואבדן הזמן הפנוי, נחשבים ללא כלום בשיווי-המשקל הכלכלי. העובדה היא שהתמ"ג כבר קבע ערך שרירותי לגורמים כאלה - אפס עגול וגדול.

החשיבה הכלכלית הקונוונציונאלית נוהגת על פי הנחת יסוד פשוטה בהקשר זה: כפי שפאול סמואלסון מנסח זאת בספרו, "הכלכלה מתרכזת במושגים שניתן למדוד אותם באופן מעשי." במילים אחרות, אם קשה לספור משהו אזי אין לו חשיבות. מובן, לעולם לא תהיה דרך להציב ערך דולרי מדויק לחיי המשפחה והקהילה שלנו, לאוקיינוסים שלנו ולשטחים הפתוחים. זה לא אומר שאין להם ערך. זה רק אומר שאין לנו דרך לרשום את

ערכם בצורה ברת-השוואה למחירי השוק. אף על פי כן, האתגר הוא פשוט להתחיל לפתח ערכים הגיוניים יותר מאפס; להפסיק להתעלם לחלוטין מדברים שחיוניים לבריאות הכלכלית והחברתית של המדינה. לבצע הערכה של העלויות החברתיות והסביבתיות אשר תהיה פחות מעוותת ופרוורטית מהתמ"ג שיש כרגע. אומדן זהיר של, נאמר, העלויות של התפרקות משפחה ופשע, יפיק תמונה מדויקת יותר של ההתקדמות הכלכלית מזו שתפיק התעלמות מוחלטת מעלויות כאלה.

יש לנו סקיצה גסה של תמונה כזו. בתקציב מוגבל, תוך שימוש בנתונים שהממשל הפדרלי ומוסדות אחרים כבר אספו, פיתחנו הערכות לגבי גורמים שהממסד הכלכלי מתעלם מהם. התוצאה היא מדד חדש שמתקרב הרבה יותר – לא כל הדרך, אבל קרוב יותר – לכלכלה שאנשים חווים. אנו קוראים לו "מדד קידמה אמין" ("genuine progress" – GPI – indicator), והוא מספק תוכן לפער בין הכלכלה שצוירה על ידי הפרשנים הכלכליים לזו שהביאה דאגה וכאב גדלים והולכים לכל כך הרבה אנשים אחרים. הוא גם מתחיל להצביע על סוג המדידות שהממשל הפדרלי, על המשאבים הסטטיסטיים העצומים שלו, יכול להקים.

ה-GPI מכיל למעלה מ-20 היבטים של החיים הכלכליים שלנו שהתמ"ג מתעלם מהם. ביססנו את הרשימה הזו על מידע זמין ועל הגיון בסיסי. משפחה לא מחשבת כל דולר שהיא מוציאה כצעד קדימה. במקום זאת, היא מנסה למיין את ההוצאות הכספיות השונות – וזה באופן בסיסי מה שאנחנו עשינו עם הנהלת החשבונות הלאומית. התחלנו עם אותם נתוני צריכה שהתמ"ג מבוסס עליהם, אבל שינינו אותם במספר אופנים. כיוונו על פי כמה גורמים (כמו חלוקת הכנסה), הוספנו כמה גורמים (כמו הערך של עבודות בית ועבודות בקהילה), והחסרנו אחרים (כגון עלויות זיהום וכדומה). התוצאה היא דף מאזן-חשבונות לאומי שמתחיל להבדיל בין העלויות לתועלות של ה"צמיחה".

הנה כמה מהגורמים שכללנו:

כלכלת הבית ועבודה התנדבותית. חלק נכבד מהעבודה הלאומית החשובה ביותר – והעבודה שמשפיעה על איכות החיים שלנו בצורה הישירה ביותר – מתבצעת במסגרות המשפחה והקהילה. טיפול בילדים ובקשישים, ניקיון ותיקונים, תרומה לקבוצות בשכונה – מכל אלה התמ"ג מתעלם לחלוטין כשכסף לא מחליף ידיים. כדי להתגבר על בעיה זו, כללנו, בנוסף לדברים אחרים, את הערך של עבודה ביתית על-פי חישוב של הערכת הסכום שמשפחה הייתה צריכה לשלם למישהו אחר כדי לבצע את העבודה.

פשע. התמ"ג מחשיב כהתקדמות את הכסף שאנשים מוציאים כדי להרתיע פושעים וכדי לתקן נזקים שהפשע גורם להם. רוב האנשים, לעומת זאת, יחשיבו את העלויות האלה כחלק מהגנות הכרחיות נגד דעיכה חברתית, וכך גם מחשיב אותם ה-GPI. כללנו

הוצאות רפואיות ואובדן רכוש שנגרמו כתוצאה מפשיעה ואת המנעולים והאמצעים האלקטרוניים שאנשים קונים כדי למנוע אותה.

הוצאות הגנה אחרות. עלויות שמיוחסות לפשע הן רק סוג אחד של הוצאה שמטרתה לתקן נזק שנגרם בעבר או בהווה, בניגוד לשיפור מצבם של האנשים. הכללנו גם כסף שהוצא על תאונות של מכוניות ואת מה שמשקי הבית משלמים על מסנני מים, ציוד לטיהור אוויר וכדומה, כדי להתגונן נגד הידרדרות סביבתם הפיזית.

חלוקת ההכנסה. גאות עולה של התמ"ג איננה בהכרח מרימה את כל הסירות - לא אם הגידול בהכנסה מתרחש בעיקר בצמרת. זה קרה בשנות ה-80: האחוז העליון של משקי הבית נהנה מגידול בהכנסה של למעלה מ-60%, בעוד ההכנסה של 40 האחוזים התחתונים של משקי הבית ירדה. כדי לקחת בחשבון את גאות הבלתי שוויונית הזו, כיוונו את ה-GPI לרמה בה כל האוכלוסייה השתתפה באמת בכל עליה.

דלדול משאבים והשחתת הסביבה. כשהאומה שוחקת מאגרי נפט ומחצבים אחרים, הדבר צריך להופיע כעלות בהנהלת-החשבונות הלאומית, בדיוק כפי שזה קורה בספרי החשבונות של עסק פרטי; אבל התמ"ג מתייחס לכך כאל רווח. הפכנו את המצב ב-GPI. באופן דומה, הזיהום של האוויר והמים שלנו מייצג את השחיקה ביכולתו של הטבע לספוג את הפסולת האנושית. לפיכך הוספנו, יחד עם דברים נוספים, את הנזק לבריאות האדם, לחקלאות ולמבנים מזיהום המים והאוויר, וכן הפסדים בתחום הבילוי והנופש כמו הצפה של חופים בביוב או פסולת רפואית.

הפסד של שעות פנאי. אם אנשים חייבים לעבוד בשתי משרות או שעות ארוכות יותר, רק כדי לאזן בין הכנסותיהם והוצאותיהם, אז הם לא באמת נמצאים במצב מאוזן. הם נשרכים מאחור, מפסידים זמן לבילוי עם משפחתם, להרחבת השכלתם, או כל דבר אחר. התמ"ג מניח שזמן אינו שווה כלום. אנחנו כללנו אותו בשער של משכורת ממוצעת.

כשאנו כוללים גורמים כאלה בשקלול, מתחילים אנו להרכיב תמונה של הכלכלה אותה רוב האמריקאים חווים. זה מבהיר במידה רבה את ה"פרדוקס" שחלחל לכתבות המשך הקמפיינים לקונגרס בשנים האחרונות. התמ"ג יגיד לנו שהחיים השתפרו בהדרגה מאז שנות ה-50' המוקדמות - שהצעירים של היום נכנסים לעולם כלכלי טוב יותר מזה של הוריהם. התמ"ג לכל אמריקאי גדל ביותר מפי 2 במשך תקופה זו. ה-GPI מראה תמונה שונה מאוד: עקומה עולה מתחילת שנות החמישים עד בערך 1970, אבל ירידה הדרגתית של בערך 45% מאז. הדבר מצביע חזק על כך שעלויות הפעילות הכלכלית המתגברת - לפחות אלה של הפעילות שבה אנו נעולים כעת - החלו לעלות במשקלן על היתרונות, כשהתוצאה היא צמיחה שהיא למעשה בלתי כלכלית.

בפרט, ה-GPI חושף שהרבה ממה שאנו קוראים לו כעת בשם צמיחה או תמ"ג הוא בעצם אחד משלושה דברים בתחפושת: תיקון טעויות גסות וריקבון חברתי מהעבר,

הלוואת משאבים על חשבון העתיד, או הזזה של תפקודים מהתחום המסורתי של משק-הבית ושל הקהילה לתחום של הכלכלה הכספית. קוראים רבים עשויים לחשוב על תוספות לרשימת הגורמים שה-GPI צריך לכלול - ובכך לאשר הן את הקונספט הבסיסי והן את האופי השמרני של החישובים שלנו. אנחנו השארנו בחוץ, לדוגמא, את התופעה של צרכנות ממכרת, אלה הוצאות שהצרכנים עצמם אומרים שהם מייחלים שהם לא היו מבצעים. לא כללנו גם את הכחדת המינים, מכיוון שאין דרך משביעת רצון לחשב אובדן כזה במונחים כלכליים. העבודה על ה-GPI נמשכת כבר כמה שנים, ואנו נמשיך לעדכן אותה. אבל כבר נראה שהוא נגע בעצב חשוף במקצוע הכלכלה ומעבר לו. המדידה הכלכלית עומדת בפני שינוי שורשי, ואנו מקווים שה-GPI יאיץ את התהליך. אבל מדידה היא אמצעי, לא מטרה. השאלה החשובה יותר היא כיצד סט ישן של ספרי כלכלה ישנה את הוויכוח הכלכלי הלאומי וכריח את המנהיגים שלנו לצאת מכפר הפטיומקין שלהם.

מכרטיסי-ניקוד למדיניות

דמיינו את פטר ג'נניג'ס במהדורת חדשות-הערב מקריא את הנתונים החדשים של משרד המסחר ברצינות המהוקצעת שלו. אך במקום התמ"ג, הוא מדווח על משהו דומה יותר ל-GPI. התפוקה הלאומית גדלה, הוא אומר, אבל הורים עבדו יותר שעות ולכן בילו פחות זמן עם ילדיהם. ההוצאה על צריכה "עלתה באופן חד", אבל רוב השינוי הלך על הגידול בהוצאות הרפואיות ותיקון ההריסות שנגרמו על ידי ההוריקנים וההצפות. המשאבים ירדו, כלומר חלק מהשגשוג של היום נלקח על חשבון נכדינו. וכך הלאה. לדיווחים מסוג זה תהיה השפעה קיצונית. הם יפרצו את הציור הכלכלי ההרמטי של כלכלנים ומנתחים מ'וול סטריט' שחולשים על החדשות בימנו - את ההפשטות שמתפקדות כמגננה-תפיסתית כנגד המציאות. פתאום, עיתונאים ופוליטיקאים כאחד, יצטרכו להתעמת עם הכלכלה שאנשים חווים במציאות. מדדים חדשים יעיפו את המדיניות השגויה של הצמיחה - ואת המדיניות העקלקלה שמתלווה אליה. פוליטיקאים כבר לא יוכלו יותר להתחמק עם ההבטחה חלקת-לשון שהמדינה תוכל לצמוח אל מעבר לשקיעה הסביבתית והתפרקות המשפחה, אי-השוויון והחובות, כאשר במקרים רבים המדינה צמחה לתוכם והצמיחה את הבעיות האלה....

מדדים טובים יותר יחזקו גם את תפקידם של ערכי המשפחה והקהילה בדיונים שלנו על המדיניות. נדיר שמישהו מצביע על הדרך בה השוק עצמו יכול לחבל בערכי המשפחה בשם הצמיחה. כשמרכזי קניות אזוריים מחליפים את הרחובות הראשיים, המטריצה של פעילות קהילתית גם היא מתערערת בצורה משמעותית. באופן דומה, כשתקשורת

ההמונים מחליפה את הקראת הסיפורים של ההורים והסבים, התמ"ג עולה בעוד תפקודה של המשפחה דועך.

אם משרות של עובדי מפעל נודדות למדינות בעלות משכורות נמוכות, משמע הדבר מוצרים זולים יותר ויותר יעילות. אבל משמעו גם התפוררות משפחתית חמורה, ושקיעתה של רשת הביטחון הבלתי פורמלית של כנסיות ואיגודים שפעם שגשו בעיירות תעשייה ועזרו למשפחות במצוקה. הממשלה מסווה את ההשפעה של מדיניות כזו על ידי חשבונאות המתבססת למעשה על שני ספרים - ספר גלוי עבור השוק וספר נסתר לכל השאר. מדדים חדשים יאחדו את השניים, ומדיניות טובה יותר יכולה לעלות כתוצאה מכך.

ההשפעה תהיה אולי ישירה במיוחד במדינות המס. מערכת המס הנוכחית הוא מעוותת בצורה עמוקה, אבל לא בשל הסיבות שכלכלנים בדרך כלל מציינים. ספקי החוכמה הקונונציונאלית אומרים שמערכת המס מעכבת את הצמיחה, כשהם מתכוונים בעצם לתמ"ג. אבל בכך אין הבחנה בין שרירים לשומן. הם רוצים מקלטי מס לרווחי הון, אבל לשם מה? פופ-ארט? קרנות להשקעות מעבר לים? הם רוצים מיסים על צריכה. אבל לאיזו הם מתכוונים? נעלי עבודה יחד עם גוצי? נייר ממוחזר יחד עם כזה שיוצר מיערות עד?

בינתיים, השמאל דורש מיסים "מתקדמים" המתבססים אך ורק על הכנסה, כאילו ההכנסה והפעולות שיוצרות אותה הן כשלעצמן ראויות לגנאי, בלא קשר למה הן הפעולות האלה. הנהלת חשבונות טובה יותר תגדיר את הנושא לאורך ספקטרום אחר לחלוטין. לדוגמא, המערכת הנוכחית מטילה מס כבד על מה שצריך לעודד - יוזמות ועבודה אנושית. באותו זמן, היא מטילה מס קליל או אפילו מסבסדת את הניצול של משאבי טבע שאותם האנושות צריכה לשמר ולחסוך. מעסיקים משלמים קנס כבד, בצורת מיסים לביטוח לאומי, פיצויי עובדים, וכל השאר, כשהם מעסיקים מישהו. אבל הם מקבלים וויתורים גדולים כשהם עוזרים לרוקן את משאבי הטבע של העולם. הנהלת חשבונות חדשה תחשוף את העיוות הזה, ותצביע לכיוון מערכת מס חדשה שעומדת כנגד הקטגוריות הסטריאוטיפיות של השמאל והימין.

אם ננסח זאת בצורה פשוטה, המדינה תקטין - או אם ניתן תבטל - מיסים על עבודה ויוזמות ותחליף אותן במסים מוגדלים על השימוש במשאבים טבעיים. מערכת כזו תקטין את הצורך בחקיקה סביבתית, על ידי בניית משהו דמוי להנהלת חשבונות סביבתית הישר לתוך מערכת המחירים. המחירים יכללו עלויות חברתיות וסביבתיות. גישה זו תהיה גם התמריץ ליוזמות ולתעסוקה. עם הפחתה במיסים על הכנסה, הכלכלה כולה תהפוך למעין אזור יזמה, והאנרגיה היזמית של המדינה תתפרס הרבה יותר לכיוון של פתירת בעיות חברה וסביבה מאשר לכיוון של יצירתן. זאת ועוד, על ידי פטור ממס ההכנסה

של התאגידים, נוכל להיפטר מכל תרבות הפרצות במס שמשחיתה את מדיניות האומה ושמהווה מקור עיקרי לסבסוד תאגידים ולזיהום....

הפוליטיקה החדשה של הקידמה

מכאן שכמעט בגדר חובה, בהקשר שכזה, להזכיר את מושג "שינוי הפרדיגמה", על פי ניסוחו המצוטט כל כך של תומס קון בספרו "המבנה של מהפכות מדעיות". אבל יש לכך צד שבדרך כלל נעלם מן העין - התפקיד המרכזי של פער הדורות. קון מצטט את הפיסיקאי מקס פלנק: "אמת מדעית חדשה אינה מנצחת על ידי שכנוע מתנגדיה והבאתם לראות את האור, אלא בגלל שמתנגדיה מתים לבסוף."

ניתן לייחל לתהליך טקסי יותר. אבל שום שדה לא הפך לסגור יותר מהכלכלה, שהעקרונות האורתודוקסים הבסיסיים שלה נמשכו על פני לפחות מאה שנים. אלא אם כן ההיסטוריה תעצור בקיפאון, גם אלה לבסוף ייכנעו, והאקלים כעת מבשר טובות. הדור שפיתח את התמ"ג, ושעבורו התמ"ג זיקק השקפת עולם שלמה, כבר פרש ברובו הגדול. הסטודנטים והחסידיים של אותו דור נמצאים באמצע חייהם, זורמים הלאה על הון שכלי מימים עברו. עבור הדור שמחליף אותם, הטראומות המגדירות הן לא המיתון הגדול ומלחמת העולם השנייה, אלא דווקא הזלילה החומרית וההתפוררות הסביבתית והחברתית שבהן רבים מהשמרנים הזקנים שימשו בלא כוונה כמהנדסים וכתומכים. אין ספק שגם למסדר הישן לא חסרים מתלמדים. אבל עבור מספר גדל של כלכלנים, המדידות והכלים התפיסתיים של הדגם הניאו-קלאסי - כולל העיוותים הקנסיניים - כבר אינם מתאימים יותר. כלכלנים אלה דורשים שהמקצוע שלהם יתחיל לקחת בחשבון את הכלכלה הגדולה יותר שבה מעוגן השוק - הממלכות החברתיות והסביבתיות, שבעבר התעלמו מהן בתור עולם השאול של ההצננה.

בעשורים האחרונים ביקורת שכזו זוהתה בעיקר עם המחנה האקולוגי. הרמן דיילי (Herman Daly), הייזל הנדרסון (Hazel Henderson), קנת בולדינג (Kenneth Boulding) וכותבים אחרים הצביעו על כך שבעולם בעל משאבים חומריים סופיים האפשרות של התרחבות חומרית אינסופית היא לא דבר שכדאי לנו לסמוך עליו. מה שחדש כיום הוא שטיעון דומה בא מצד חוגים מסוימים בימין: במיוחד כשהמרדף אחר תמ"ג חותר תחת ערכים מסורתיים ואחדות חברתית, בדיוק כפי שהוא הרס את הסביבה הטבעית.

אמריקאים מותנים לראות באקולוגיה ובשמרנות חברתית כממלאים מקומות מנוגדים בספקטרום הפוליטי. אבל זוהי בעיקר אשליה אופטית, שמחזקת על ידי מערכת הנהלת החשבונות הלאומית הבלתי הולמת. העובדה היא שתומכי שני הקצוות מגנים את הדרך

שבה המרדף אחר התמ"ג יכול להרוס את התחום שבראש דאגתם. באותה צורה שבה המרדף הופך יערות עתיקים לקורות בניה וחופים למקווי ביוב, כך הוא הופך משפחות למוקדי צריכה ואת הסלון לאזור אש חופשית של שיווק. שני המחנות מדברים מנקודת מבט ערכית נגד המוסר היחסי והאופורטוניזם של השוק...

מה שהימין מכנה "ערכי משפחה" היא זירה אחת שבה המאבק הסמוי, בין ערכי שוק לערכים אחרים, יוצא לאוויר החופשי. במאמר ארוך ב'ווישינגטון פוסט', בנובמבר האחרון, אדוארד לטוואק (Edward Luttwak), מהמרכז למחקרים אסטרטגיים ובינלאומיים, צוות חשיבה שמרני מווישינגטון די.סי. הצביע על כך שהרבה מהתפוררות המשפחה כיום נובע מה"הרס היצירתי" של השוק, אותו כלכלנים תומכי השוק החופשי מעריצים. הכישלון להודות בכך, כותב לטוואק, הוא "הסתירה הבוטה בלב ליבה של מה שהפכה להיות האידאולוגיה של הזרם המרכזי הרפובליקני."

לטוואק טען בראיון עימו שאנשים זקוקים ליציבות יותר משהם זקוקים לרוב הדברים החדשים שגורמים לתמ"ג לעלות. אבל כלכלנים מדברים על יציבות "במונחים שליליים לחלוטין", הוא אמר. "שימור" הופכת להיות מלה גסה. ניתן לחשוב שהשמרנים הם הראשונים שיצביעו על כך; יציבות, אחרי הכל, היא מה שקהילות ומשפחות נועדו לקיים. אבל הימין הפוליטי נמנע מלדבר בנושא זה, אמר לטוואק, בידי האינטרסים הכלכליים של הממנים העיקריים שלו. "כל שמרן ששואף לשמר לא ימומן".

לפיצול זה יש דמיון ניכר למתח שצמח במפלגה הדמוקרטית בשנות ה-70 בין שומרי הסביבה לבין הזרם המרכזי הקיינסיני שתמך בהאצת הצמיחה. הוא יכול לבשר את התחלת של פוליטיקה חדשה שבה הזרמים העממיים, שמיוצגים על ידי שמרנים חברתיים ושומרי סביבה, מוצאים באופן גדל והולך מטרה משותפת...

ייתכן ואנו עדים לקרבות הפותחים בסוג חדש של פוליטיקה שיעלו שאלות בסיסיות על צמיחה - שאלות שיקראו תגר על החלוקה המסורתית של שמאל וימין. בעוד הפוליטיקה הישנה עסקה בעיקר בתפקידה של הממשלה - ביחס בין הסקטור הפרטי לציבורי - זו שמופיעה כעת תוטרד יותר מנושאים של מרכזי לעומת מקומי, תרבות השוק לעומת תרבות הקהילה והמשפחה, צמיחה חומרית מול שוויון וערכים. הפוליטיקה החדשה לא תהיה אנטי-צמיחה, כיוון שלצאת בצורה גורפת נגד צמיחה זה שטותי ואבסורדי כמו להיות בצורה גורפת בעדה. במקום זאת, היא תתחיל בהערה ההגיונית של לטוואק שכאשר מטרתך היא פשוט להעלות את התמ"ג, אז "מה שאתה מעלה הוא לא בהכרח טוב." היא תתעקש שצמיחה - והכלכלה באופן כללי - חייבת להיות אמצעי למטרה, ולא מטרה בפני עצמה.

זו לא אומר שברית חדשה כזו נמצאת מעבר לפינה. אבל למרות שההבדלים בין מחנות השמרנים החברתיים ושומרי הסביבה הם עדיין גדולים, הם וודאי באים לידי ביטוי בצורה

חדה יותר בין המנהיגים בווישינגטון מאשר בתוך האומה כולה. הקבוצות האלה מכונסות סביב נושא מכריע אחד - דהיינו, המטרות של חיי הכלכלה. בדרכיהם השונות הם מבטאים את ההרגשה, הרווחת בקרב הציבור, שההצהרות של מומחי הכלכלה נמצאות בחוסר סנכרון קיצוני עם הניסיון האישי שלהם; שכלכלה חייבת להיות יותר מאשר רק הייצור והצריכה של דברים, ושאלנו זקוקים למטרות רחבות יותר ולדרכים טובות יותר כדי למדוד את הישגינו כאומה.

מובן שהחוש הטבעי הזה יכול להוביל למגוון רחב של תוצאות. אבל לפחות דבר אחד ברור: העלאת התמ"ג כבר איננה יעד מספק לאומה גדולה, ולא משהו שאמריקה יכולה להמשיך ולשאת בו.

כלכלה בעולם מלא

הרמן דיי"ל

הכלכלה העולמית בימינו גדולה במידה כזו שהחברה העולמית אינה יכולה עוד להמשיך ולהעמיד פנים כאילו היא מתפקדת בתוך מערכת אקולוגית בלתי מוגבלת. פיתוח כלכלי שיהיה בר קיימא במסגרתה של ביוספרה סופית מחייב דרכי חשיבה חדשות.

מקובל לראות את הצמיחה כתרופת פלא לכל החוליים הכלכליים הקשים של העולם המודרני. עוני? רק דאגו שהמשק יצמח (כלומר, הגדילו את ייצור הסחורות והשירותים, וכך תמריצו את הוצאות הצרכנים), וכבר תראו איך הרווחה מחלחלת אל כל שכבות החברה. אל תנסו לעשות כל שינוי בחלוקת העושר, מהעשירים לעניים, כי זה יאט את הצמיחה. אבטלה? הגדילו את הביקוש לסחורות ולשירותים על ידי הנמכת שער הריבית על הלוואות ועידוד ההשקעות: הדבר יגרור הוספת מקומות עבודה, וכן ימריץ את הצמיחה. עודף אוכלוסין? עודדו את הצמיחה הכלכלית, ומובטח לכם שהתמורה הדמוגרפית שתתחולל בעקבות זאת תקטין את שיעורי הילודה, כפי שקרה במדינות המתועשות במהלך המאה העשרים. השחתת הסביבה? תנו את מבטחכם בעקומה הסביבתית של קוזנץ – יחס אמפירי המתיימר להוכיח כי עם הגידול בתוצר המקומי הגולמי (תמ"ג), הזיהום אמנם עולה בתחילה, אבל בהמשך הוא מגיע לשיא ומתחיל לרדת. אולי היינו יכולים לסמוך על הצמיחה, ברוח הדברים הללו, אילו התקיים המשק העולמי בחלל ריק – אבל אין זה כך. נכון יותר לראות את המשק כתת-מערכת בתוך הביוספרה הסופית המקיימת אותו.

כשההתרחבות הכלכלית מכרסמת יותר מדי במערכת האקולוגית המקיפה אותה, היא מתחילה להקריב הון טבעי (כגון דגים, מחצבים ודלקים מחצביים) ששוויו עולה על שווי ההון המלאכותי (כגון כבישים, בתי חרושת וציד), שמוסיפה הצמיחה. כך אנו מגיעים למצב של צמיחה לא-כלכלית, כפי שאני מכנה אותו, ומייצרים "רעין" במקום "טובין". בדרך זו אנו נעשים עניים יותר, לא עשירים יותר. מרגע שעברנו את הגודל האופטימלי, הצמיחה נעשית טיפשית בטווח הקצר ובלתי אפשרית בטווח הארוך. הראיות מלמדות שארצות הברית כבר נכנסה, כנראה, לשלב הצמיחה הלא-כלכלית.

לא קל לזהות צמיחה לא-כלכלית ולמנוע אותה. אחת הבעיות היא שכמה אנשים מפיקים תועלת מצמיחה לא-כלכלית, ולכן אין להם שום תמריץ לשנות את דרכיהם. מלבד זאת, החשבונאות הלאומית הנוכחית אינה רושמת את עלויות הצמיחה באופן כזה שכל אחד ואחד יכול לראותן. המין האנושי חייב לעבור לכלכלה בת-קיימא – כלכלה שמתחשבת במגבלות הביופיזיקליות המהותיות של המערכת האקולוגית הכלל עולמית –

כדי שזו תוכל להמשיך לתפקד גם בעתיד הרחוק. אם לא נחולל את התמורה הזאת, ייתכן שנביא על עצמנו לא רק את קללת הצמיחה הלא-כלכלית, אלא גם אסון אקולוגי שיוריד פלאים את רמת החיים.

הביוספרה הסופית

רוב הכלכלנים בימינו אינם שותפים לדעה שהכלכלה האמריקנית, ועוד רבות אחרות, עושות את דרכן לצמיחה לא-כלכלית. הם מתעלמים, רובם ככולם, מסוגיית יכולת הקיום לאורך זמן ומאמינים שהואיל והצמיחה הביאה אותנו עד הלום, אנו יכולים להמשיך בה עד בלי גבול. ועם זאת, לדאגה לכלכלה בת קיימא יש היסטוריה ממושכת שראשיתה ב-1848, בפרק המפורסם "על המצב הנייח" בספרו החשוב של ג'ון סטיוארט מיל, "עקרונות הכלכלה המדינית". שלא כמו כלכלנים אחדים, מיל בירך על המצב הזה. הגישה המודרנית לנושא החלה בכתביהם של קנת בולדינג, ארנסט שומאכר וניקולה ג'ורג'סקו-רגן, בשנות ה-60 וה-70. ממשיכי המסורת הזאת בימינו הם הכלכלנים האקולוגיים, כפי שנהוג לכנותם, ואני ביניהם; במידה מסוימת, הם נהנים מתמיכתם של תת-זרמים מסוימים בזרם הכלכלי העיקרי, כלכלני המשאבים וכלכלני הסביבה. אבל בכללותם של דברים, כלכלני הזרם העיקרי (הידועים גם ככלכלנים הניאו-קלאסיים) רואים בדאגה לכלכלה בת קיימא אופנה חולפת, ורואים עצמם מחויבים בראש ובראשונה לצמיחה.

עם זאת, העובדות גלויות לעין ואינן שנויות במחלוקת: הביוספרה היא סופית ואינה צומחת, סגורה (מלבד זרימתה המתמדת של אנרגיית שמש פנימה) וכפופה לאילוציהם של חוקי התרמודינמיקה. כל תת-מערכת, ובכלל זה המשק, חייבת להפסיק לצמוח בשלב כלשהו ולהסתגל לשיווי משקל דינמי, שהוא כעין מצב יציב. שיעורי הילודה חייבים להשתוות לשיעורי התמותה, ושיעורי ייצור הסחורות חייבים להשתוות לשיעורי הבלאי והפחת.

בימי חיי (ואני בן 67) הוכפלה האוכלוסייה האנושית פי שלושה, ומספר המוצרים מעשה ידי אדם גדל בהרבה יותר מזה, בממוצע. מחקרים המכונים "טביעת רגל אקולוגית" מראים שהיה גם גידול עצום בסך כל האנרגיה והחומרים הדרושים לתחזוקת מוצרינו ולהחלפתם. העולם הולך ומתמלא בנו ובמוצרינו, ובה בעת מתרוקן ממה שהיה בו לפנינו. על מנת להתמודד עם הדפוס החדש הזה של מחסור, המדענים צריכים לפתח "כלכלה של עולם מלא" כתחליף ל"כלכלת העולם הריק" המסורתית שלנו.

לפי עקרונות המיקרו-כלכלה, ענף הכלכלה העוסק במדידה קפדנית ובאיזון שבין עלויות לתועלות בפעילויות מסוימות, יחידים וחברות כלכליות מקבלים איתות ברור המבהיר להם מתי עליהם לחדול מהרחבתה של פעילות נתונה. כל פעילות שהיא, כאשר

היא מתרחבת, תופסת בסופו של דבר את מקום פעילותו של גורם אחר כלשהו, ודחיקת הרגליים הזאת נחשבת כעלות. התהליך נפסק בנקודה שבה העלות השולית משתווה לתועלת השולית. כלומר, לא כדאי לנו להוציא דולר נוסף על גלידה, אם היא מעניקה לנו פחות סיפוק ממה שהיינו יכולים לקבל מהוצאת הדולר הזה על משהו אחר. אבל במאקרו-כלכלה המקובלת, העוסקת בחקר משקים שלמים, אין שום "תמרור עצור" דומה. מכיוון שכינון משק בר קיימא ואחזקתו כרוכים בשינוי גורף בהלוך הרוחות של כלכלנים, פוליטיקאים ואזרחים מן השורה, רב הפיתוי לקבוע שהעניין כולו בלתי אפשרי מלכתחילה. אבל החלופה למשק בר קיימא, דהיינו צמיחה כלכלית מתמדת, היא בלתי אפשרית מבחינה ביופיזיקלית. אם אני נדרש לבחור בין התמודדות עם הבלתי אפשרי מבחינה פוליטית לבין הבלתי אפשרי מבחינה ביופיזיקלית, הייתי קובע כי הדרך האחרונה היא היותר בלתי אפשרית, ומהמר על הראשונה.

מה עלינו לקיים?

עד כה תיארתי את "המשק בר קיימא" במונחים כלליים בלבד, כמשק העשוי להוסיף ולהתקיים עד בלי קץ אל העתיד הרחוק, לנוכח המגבלות הביופיזיקליות. כדי לכוון משק כזה, עלינו לקבוע מה חייב להשתמר בו משנה לשנה. הכלכלנים מדברים על חמישה גורמים כמועמדים לתפקיד הגודל המשתמר: תמ"ג, תועלת, ספיקה, הון טבעי והון כולל (סך הכל של הון טבעי ומלאכותי).

יש החושבים כי משק בר קיימא חייב לשמור על שיעור גידול קבוע של התמ"ג. לפי גישה זו, הכלכלה בת הקיימא שקולה כנגד כלכלת הצמיחה, תוך התעלמות מהשאלה אם צמיחה בת קיימא היא אפשרית מבחינה ביופיזיקלית. יש לעמדה זו תכלית פוליטית ברורה, לנצל את מילת המפתח "קיימות" (sustainability) כדי להרגיע את דעת הקהל, בלא לצקת בה תוכן כלשהו.

עצם הניסיון להגדיר קיימות במונחי תמ"ג קבוע הוא בעייתי, משום שמושג התמ"ג משלב בתוכו שיפור איכותי (פיתוח) עם שיפור כמותי (צמיחה). משק בר קיימא חייב להפסיק לצמוח בשלב מסוים, אבל אין זאת אומרת שהוא חייב להפסיק להתפתח. אין שום סיבה להגביל את השיפור האיכותי בעיצוב מוצרים, שיפור שעשוי להגדיל את התמ"ג אך לא להגדיל את ניצול המשאבים.

הרעיון המרכזי של קיום לאורך זמן הוא הסטת מסלול ההתקדמות מצמיחה, שאינה בת קיימא, לפיתוח, שייכתן והוא בר קיימא.

המועמד הבא לקיום, התועלת, הוא מושג המציין את רמת "סיפוק הצרכים", כלומר רמת הרווחה של אוכלוסייה. כלכלנים תיאורטיים מהאסכולה הניאו-קלאסית מעדיפים

להגדיר קיום לאורך זמן כשמירה על רמת התועלת, או הגדלתה, לאורך זמן. אבל הגדרה זו אינה מעשית. תועלת היא חוויה, לא דבר ממשי. אין לה יחידת מידה, ואי אפשר להוריש אותה מדור לדור. משאבי הטבע, לעומת זאת, הם דברים ממשיים שאפשר למדוד אותם ולהעבירם בירושה. בייחוד, אפשר למדוד את הספיקה (throughput) שלהם, כלומר הקצב שבו מנצל אותם המשק – נוטל אותם ממקורות נמוכי אנטרופיה במערכת האקולוגית, הופך אותם למוצרים שימושיים, ולבסוף מחזיר אותם לסביבה כמוצרי פסולת גבוהי אנטרופיה. אפשר להגדיר קיום לאורך זמן במונחי ספיקה, על ידי חישוב יכולתה של הסביבה לספק כל משאב גולמי ולספוג את מוצרי הפסולת. בעיני הכלכלנים, משאבים הם צורה של הון, המשתרעת ממאגרים של חומרי גלם ועד מוצרים מוגמרים ובתי חרושת. יש בנמצא שתי קטגוריות כלליות של הון – טבעי ומלאכותי. רוב הכלכלנים הניאו-קלאסיים סבורים שהון מלאכותי הוא תחילי, טוב להון טבעי, ולפיכך הם דוגלים בשמירה על סך הכל של שני אלה; גישה זו מכונה "קיימות חלשה" (weak sustainability).

רוב הכלכלנים האקולוגיים, ואני ביניהם, סבורים שההון המלאכותי הוא בדרך כלל משלים להון הטבעי, ולא תחליף לו, ולכן יש לקיים את ההון הטבעי בפני עצמו, שכן הוא הפך להיות הגורם המגביל. מטרה זו נקראת "קיימות חזקה" (strong sustainability). לדוגמה, שלל הדגה השנתי מוגבל כיום על ידי ההון הטבעי, אוכלוסיות הדגים, ולא עוד על ידי ההון המלאכותי, ספינות דייג. חסידי הקיימות החלשה יטענו כי אפשר להתגבר על המחסור בדגים באמצעות הוספת ספינות דייג. גישת הקיימות החזקה קובעת כי לא תהיה תועלת בספינות דייג נוספות אם יש מעט מדי דגים באוקיינוס, ודורשת את הגבלת הדייג כדי להבטיח את קיומן של אוכלוסיות דגים נאותות לדייגים של המחר.

המדיניות ההולמת ביותר את שמירת ההון הטבעי היא שיטת סחר המכסות (cap and trade): הטלת מכסה על הכמות הכוללת של ספיקה מותרת, בהתאם ליכולתה של הסביבה לחדש את המשאבים או לספוג את הפסולת. הזכות לדלל משאבים כגון האוקיינוסים, או לזהם אגני אגירה, כגון האטמוספירה, אינה צריכה להיחשב עוד לסחורות חינם, אלא לנכס במחסור, שאפשר לקנות ולמכור אותו בשוק החופשי, לאחר שהוכרעה שאלת הבעלות המקורית עליו.

מערכות הגבלה והמרה שכבר הונהגו בעולמנו כוללות את השיטה שהנהיגה הסוכנות להגנת הסביבה של ממשלת ארה"ב (EPA) לסחר ברישיונות לפלוט גופרית דו-חמצנית, כדי להגביל את הגשם החומצי, ואת השיטה הניו-זילנדית לצמצום דייג יתר על ידי קנייה ומכירה של מכסות הדייג שניתנו לחברות יחידות.

שיטת סחר המכסות היא דוגמה להבחנה בין תפקידי השוק החופשי והמדיניות הממשלתית. התיאוריה הכלכלית המסורתית עסקה בעיקר בהקצאות (חלוקת משאבים במחסור בין שימושים מתחרים). היא לא עסקה בשאלות קנה המידה (הגודל הפיזי של

המשק ביחס למערכת האקולוגית). שווקים שפעולתם תקינה מקצים משאבים ביעילות, אבל אין הם מסוגלים לקבוע מהו קנה המידה בר הקיימא; את זאת יכולה לעשות רק מדיניות הממשלה.

הצורך בשינויים

המעבר לכלכלה בת קיימא יחייב שינויים רבים במדיניות הכלכלית, ואחדים מהם כבר מתחילים להסתמן. מערכת הביטוח הלאומי של ארה"ב, לדוגמה, ניצבת בפני קשיים משום שהמעבר הדמוגרפי לאוכלוסיה חסרת גידול מביא להקטנת מספרם של האנשים בגיל העבודה, לעומת עלייה במספר הגמלאים. ההסתגלות למצב החדש מחייבת מיסוי גבוה יותר, העלאת גיל הפרישה לגמלאות או הקטנת קצבאות. למרות כל הטענות והמענות, אין לומר על המערכת שהיא מצויה במשבר. אבל אין ספק שאחד השינויים הללו (או יותר מאחד) יהיה מחויב המציאות, על מנת שהמערכת תחזיק מעמד.

אריכות ימים למוצרים. כלכלה בת קיימא זקוקה ל"תמורה דמוגרפית" לא רק בבני אדם, אלא גם בסחורות – שיעורי התפוקה צריכים להשתוות לשיעורי הבלאי. אבל השיעורים יכולים להשתוות ברמות גבוהות או ברמות נמוכות, והרמות הנמוכות עדיפות, גם למען עמידותן הגדולה יותר של הסחורות וגם למען החתירה לקיום לאורך זמן. מוצרים עמידים יותר, בעלי משך חיים ארוך יותר, זקוקים להחלפה בקצב איטי יותר, ולכן יורד שיעור ניצול המשאבים. אפשר להמשיל את התמורה הזאת להתפתחות דורות אקולוגית (ecological success). מערכות אקולוגיות צעירות, צומחות, נוטות למקסם את יעילות הצמיחה, כפי שהיא נמדדת בתפוקה ליחידה של ביומסה קיימת. במערכות בוגרות מועתק הדגש להגעה למקסימום של יעילות תחזוקה, הנמדדת בכמות הביומסה הקיימת הנשמרת ליחידה מיוצרת חדשה – ההיפך של יעילות הצמיחה. החשיבה הכלכלית שלנו ומוסדותינו יצטרכו לעבור שינוי דומה, למען השגת קיום לאורך זמן. אחד השינויים בכיוון זה היא החכרת מוצרים לפי חוזה, החל במכונות צילום וכלה בשטיחים; בתרחיש זה, המחכיר הוא בעל המוצר, והוא המתחזק אותו, האוסף אותו בתום משך חייו התפעוליים והממחזר אותו.

צמיחת התמ"ג. בזכות שיפורים איכותיים והעלאת היעילות, התמ"ג יכול לגדול גם בתנאים של ספיקה קבועה – ויש אומרים, במידה ניכרת. זה ישמח את מגיני הסביבה, משום שהספיקה לא תגדל; ואת הכלכלנים, משום שהתמ"ג יגדל. את הצורה הזאת של צמיחה, שהיא למעשה "פיתוח" כפי שהוגדר כאן, יש לקדם עד כמה שרק אפשר, אבל יש לתהליך הזה גבולות מסוימים. מגזרים משקיים שמקובל לראותם כאיכותיים יותר, כגון טכנולוגיית המידע, מתגלים בבדיקה מדוקדקת כבעלי בסיס פיזי עמוק. זאת ועוד, אם

ההתרחבות אמורה לעזור לעניים, עליה לכלול את המוצרים הנחוצים לעניים – ביגוד, מחסה ואוכל על הצלחת – ולא 10,000 מתכונים באינטרנט. אפילו העשירים מוציאים את רוב הכנסתם על מכוניות, בתים ונופש, ולא על צריכה בלתי מוחשית.

המגזר הפיננסי. במשק בר קיימא, קרוב לוודאי שבלמת הצמיחה תביא לירידת שערי הריבית. יש לשער שהמגזר הפיננסי יצטמק, משום ששיעורים נמוכים של ריבית ושל צמיחה לא יוכלו לתמוך במבנה-העל הענקי של עסקאות פיננסיות – המבוססות בעיקרו של דבר על חובות ועל ציפיות לצמיחה כלכלית עתידית – הרובץ כיום על הסחר כעוול, אך למעשה הסחר כפוף כבר עכשיו לפיקוחים כבדים, בדרכים שמזיקות לסביבה.

מיסוי. איזו מערכת מיסוי תתאים על הצד הטוב ביותר למשק בר קיימא? ממשלה ששואפת לנצל את משאבי הטבע בדרכים יעילות יותר תשנה את בסיס המיסוי. היא לא תטיל מסים על ההכנסה המגיעה לידי עובדים ועסקים (הערך המוסף), אלא על זרם הספיקה (מה שהערך מוסף אליו), רצוי בנקודה שבה נלקחים משאבים מהביוספרה – בעת ה"חציבה" (severance) מהאדמה. במדינות רבות יש כיום מסי חציבה המקדמים ניצול משאבים יעיל יותר, הן ביצור והן בצריכה, וקל למדי להתחקות אחריהם ולגבות אותם. הטלת מס על מה שאנו רוצים פחות ממנו (דלדול משאבים וזיהום) והסרת נטל המס מעל מה שאנו רוצים יותר ממנו (הכנסה) נראית סבירה. מיסי צריכה כאלה יהיו גרסויים (העניים ישלמו אחוז גבוה יותר מהכנסתם, בהשוואה לעשירים), אך אפשר לפצות על כך בקלות על ידי הוצאה פרוגרסיבית של התקבולים (כלומר, התמקדות בעזרה לעניים), על ידי הנהגת מס מותרות או על ידי השארת מס הכנסה על הכנסות גבוהות.

תעסוקה. האם יכול משק בר קיימא לשמור על תעסוקה מלאה? שאלה קשה, והתשובה עליה שלילית, כנראה. אבל למען ההגינות יש לשאול גם: האם אפשר להשיג תעסוקה מלאה בכלכלת צמיחה שמניעים אותה סחר חופשי, הסתמכות על ייצור בחו"ל, הגירה קלה של כוח עבודה זול והנהגת טכנולוגיות חוסכות עבודה? במשק בר קיימא, התחזוקה והתיקון נעשים חשובים יותר. מכיוון שהשירותים האלה עתירי עבודה יותר מייצור מוצרים חדשים, ומוגנים יחסית מפני הזדקקות למקורות חוץ, הם יספקו יותר תעסוקה.

אבל ייתכן שיהיה צורך לחשוב מחדש, מן היסוד, על הדרך שבה הבריות מקבלים הכנסה. אם האוטומציה וההסתמכות על מקורות חוץ של כוח עבודה מביאות לכך שחלק גדול יותר מהתפוקה הכוללת מתקבל מהון (כלומר, המרוויחים מהמוצרים הם העסקים ובעליהם), ולפיכך פוחת החלק שמקורו בעבודה, הרי שעקרון חלוקת הכנסה באמצעות מקומות עבודה מאבד את תוקפו. תחליף בר ביצוע הוא הרחבת השותפות בבעלות על עסקים, כך שיחידים יוכלו לשאוב הכנסות ממניותיהם בעסקים, כתחליף לתעסוקה במשרה מלאה.

אושר. אחד הכוחות המניעים את הצמיחה שאינה בת קיימא היא אקסיומת האי-הסתפקות – הבריות יהיו מאושרים יותר אם יצרכו יותר. אבל מחקריהם של כלכלנים ניסויים ושל פסיכולגים מוליכים לפסילת האקסיומה הזאת. ראיות הולכות ומצטברות, כגון העבודה שעשה באמצע שנות ה-90 ריצ'רד א' אסטרליין (כיום באוניברסיטת דרום קליפורניה), מלמדות כי לא תמיד הצמיחה מגדילה את האושר (או את התועלת, או את תחושת הרווחה). תחת זאת, המתאם בין הכנסה מוחלטת לבין אושר מגיע רק עד סף מסוים של "הסתפקות". מעבר לנקודה זו, רק המצב היחסי משפיע על ההערכה העצמית של האושר.

הצמיחה אינה יכולה להגדיל את ההכנסה היחסית של כל אחד ואחד. אלה שהכנסתם היחסית עלתה כתוצאה מהמשך הצמיחה יאזנו את כפות המאזניים כנגד אלה שההכנסה היחסית שלהם ירדה. ואם ההכנסה של כל אחד ואחד תגדל בשיעור שווה, לא תעלה ההכנסה היחסית של שום אדם, ואיש לא יהיה מאושר יותר. הצמיחה הופכת למרוץ חיתוש, שבו שני הצדדים מקזזים זה את זכויותיו של זה.

קרוב לוודאי שהמדינות העשירות כבר הגיעו אל "גבול העקרות", הנקודה שבה המשך הצמיחה לא יגדיל את האושר. אין זאת אומרת שחברת הצריכה מתה – אבל הגדלת הצריכה מעבר לסף ההסתפקות, ואין זה משנה אם הכוח המניע אותה הוא פרסום תוקפני או רכושנות מולדת, פשוט אינה מגדילה את אושר הבריות, להערכתם שלהם. למרבה השמחה, נובע מכאן כי חברות שכבר הגיעו לסף ההסתפקות, לא ישלמו מחיר כבד מדי של ויתור על אושר כדי להשיג קיום ארוך טווח. ה"בלתי אפשרי מבחינה פוליטית" הוא אולי פחות בלתי אפשרי מכפי שהוא נראה ממבט ראשון.

אם לא נעשה את השינויים הנחוצים להנהגתה של כלכלה בת קיימא, ייעשה העולם יותר ויותר מזוהם, יותר ויותר ריק מדגים, מדלקים מחצביים וממשאבי טבע אחרים. במשך זמן מה, ייתכן שההפסדים האלה ימשיכו להסתתר מאחורי החשבונאות הפסולה, המבוססת על תמ"ג ומודדת צריכת משאבים כהכנסה. אבל האסון ייתן את אותותיו בסופו של דבר. יהיה קשה למנוע אותו, אבל עלינו לעשות זאת, ויפה שעה אחת קודם.

כלכלה אקולוגית

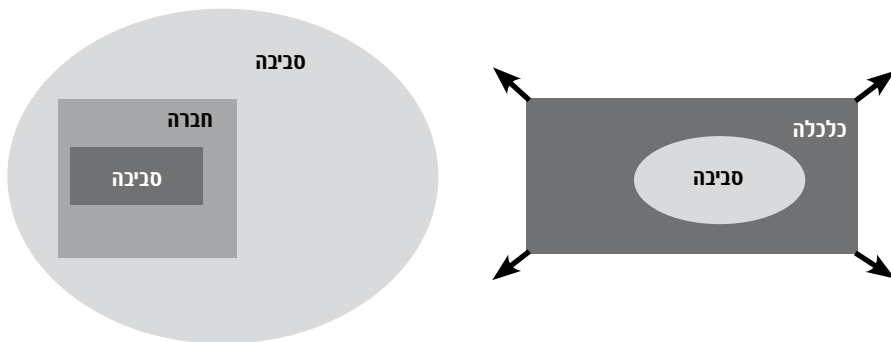
חגי קוט

אם גם אתם שומעים חדשות מדי פעם, אז אולי אתם יודעים שהמדד המוביל של הבורסה בניו יורק, מדד הדאו-ג'ונס, נמצא בשיא כל הזמנים. אגב, המדד התל אביבי המקביל, מדד ת"א 100, נמצא בשיאו גם כן. אל מול נתוני השיא של המדדים ניתן למצוא את פעולותיה של ממשלת בריטניה שעובדת על תוכניות להתמודדות עם התחממות כדור הארץ, ואת העובדה שבגוש דן מתים מדי שנה מעל אלף איש מזיהום אויר. קצת מבלבל, לא? מצד אחד הכלכלות של רוב מדינות המערב ממשיכות לצמוח, מצבן טוב, והכלכלנים משדרים לנו ש"עסקים כרגיל". אך מצד שני דוחו"ת סביבתיים מקיפים של האו"ם, ממשלת בריטניה וגורמים נוספים טוענים שאנו צועדים במהירות לעבר בעיות סביבתיות-חברתיות קשות: התחממות גלובלית, מידבור, מחסור במי שתייה, עוני, אי שוויון קיצוניים ועוד. אז מה קורה פה? המצב טוב? המצב לא טוב? הכלכלנים צודקים, והאקולוגים טועים? אולי שניהם צודקים, או שניהם טועים?

הצמיחה- עד לאן?

המדד החשוב ביותר בתיאוריה הכלכלית הניאו קלאסית השולטת היום בעולם כולו, והידועה בציבור הרחב גם בשמות כמו מדיניות ניאו ליברלית, שוק חופשי או קפיטליזם, הוא מדד ה"צמיחה". צמיחה היא מצב שבו בכל שנה מייצרים וקונים יותר מוצרים ושירותים במדינה. כלכלנים ניאו קלאסיים מאמינים שצמיחה היא מדד טוב לרווחה, ושהיא התרופה לכל הבעיות הכלכליות הגדולות. משמע, אם נצמח תהיה יותר תעסוקה ופחות אבטלה, הרווחה תחלחל גם לעניים ומצבם ישתפר ואפילו המצב הסביבתי ייטב. לראיה, המצב הסביבתי במדינות המערב שהשתפר בעשרים השנים האחרונות. לכן, הכלכלנים הניאו קלאסיים מעוניינים בצמיחה נאותה ואינסופית. כל זה טוב ויפה אם היינו חיים בריק, אך אין זה כך. כדור הארץ הוא סופי סגור ומוגבל בכל המשאבים שהוא מציע לנו: מים, אדמה, חמצן, נפט וכו'. לכן הכלכלה, אשר מתבססת על חומר ואנרגיה כדי לייצר מוצרים, לא יכולה לגדול עד אינסוף, כי כל המשאבים הם סופיים (גם השטף האנרגטי המגיע לכדור הארץ כל יום מהשמש הוא קבוע וסופי). הכלכלנים האקולוגיים אימצו נקודת מוצא שונה, ולכן מבינים שהצמיחה לא יכולה להיות אינסופית, ומן הראוי שנשאל עד לאן כדאי שנצמח. כל תת מערכת, וגם הכלכלה,

חייבת להפסיק ולצמוח בשלב כלשהו, ולהסתגל לשיווי משקל דינאמי. את נקודות המוצא השונות בין הכלכלה הניאו קלאסית לכלכלה האקולוגית ניתן להדגים בשרטוט הפשוט הבא. הכלכלנים הניאו קלאסיים רואים בכלכלה את המערכת השלמה, ובסביבה את תת המערכת. לכן הכלכלה יכולה לגדול לאין סוף, כמתואר בשרטוט הימני. לעומתם, כלכלנים אקולוגים מבינים שהכלכלה היא רק תת מערכת בתוך הסביבה ולכן גודלה מוגבל ע"י הסביבה, כמתואר בשרטוט השמאלי.

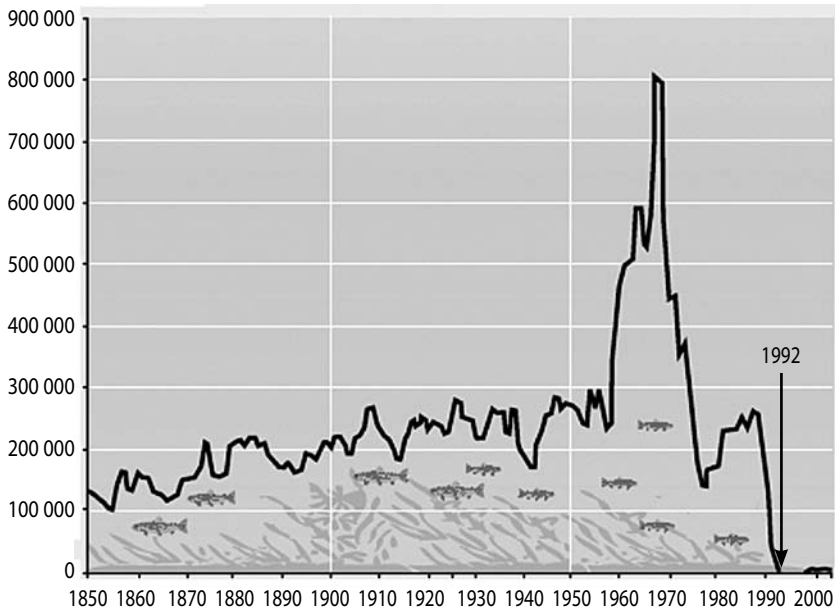
הכלכלה האקולוגית הינה ענף אקדמי בין תחומי אשר מציע ניסוח חדש ומאתגר לתיאוריה הכלכלית, ניסוח הכפוף לחוקים הביולוגיים-פיסיקליים ולמגבלות של כדור הארץ. הכלכלה האקולוגית מתייחסת לקשרים ההדוקים בין מערכות אקולוגיות, מערכות חברתיות ומערכות כלכליות. קשרים אלו נמצאים בבסיס מירב האתגרים בפניהם ניצבת האנושות כיום: קיימות, התחממות כדור הארץ, גשם חומצי, הכחדת מינים, חלוקת העושר, דלדול משאבים ועוד. התיאוריה מציעה נקודת מבט הוליסטית וייחודית בכדי לנתח ולהתמודד עם הקשרים והאתגרים הללו.

צמיחה לא כלכלית

הכלכלה האקולוגית מבחינה בשתי מגבלות העומדות בפני תת המערכת הכלכלית. מצד אחד היא מוגבלת בחומרי גלם בהם היא משתמשת כמו נפט, מים ועצים. מצד שני, היא מוגבלת בקצב ייצור הפסולת אותה היא פולטת. ייצור הפסולת חייב להיות קטן מיכולת הטיפול של המערכות האקולוגיות בפסולת זו (למשל פליטות של פחמן דו חמצני). אם הכלכלה תחרוג ממגבלות אלו יאזלו במשך הזמן המשאבים (נפט) ו/או הפסולת תצטבר עד כדי הפרת האיזון האקולוגי (התחממות כדור הארץ), כך שלאורך זמן כלכלה העוברת על אחת משתי מגבלות אלו אינה בת קיימא.

בבסיס הכלכלה האקולוגית עומד מושג הקיימות (היכולת להמשיך לקיים את אורח חיינו גם בעתיד הרחוק), ובעיית המאקרו החדשה אותה היא מעלה ועימה היא מתמודדת היא שאלת הגודל: מהו הגודל הראוי של תת המערכת הכלכלית ביחס לביוספרה שגודלה קבוע וסופי. שאלה זו כלל אינה נשאלת בתיאוריה הניאו קלאסית, והיא לא הייתה רלוונטית כל עוד הכלכלה הייתה קטנה מאוד ביחס לביוספרה. אך כיום ברור שאנו קרובים מאוד, או שעברנו כבר, את יכולת נשיאתה של הביוספרה את הפעילות הכלכלית האנושית. כל גידול במערכת הכלכלית בא לרוב על חשבון המערכת האקולוגית. כיום יותר מתמיד, נראה שהתועלת מאותה צמיחה (התרחבות של המערכת הכלכלית), קטנה מהנזק האקולוגי שהיא עצמה גורמת, ולכן מדובר במה שהכלכלה האקולוגית מכנה "צמיחה לא כלכלית". לדוגמא: כל עוד המערכת האקולוגית בריאה ושופעת ויש הרבה דגים באוקיינוסים, הנזק האקולוגי מדייק קטן מהתועלת האנושית שדייק מביא. במצב שכזה, הצמיחה הבאה מדייק הינה כלכלית. אך כיום, כתוצאה מדייק אינטנסיבי, לא נותרו כבר הרבה דגים באוקיינוסים. הנזק האקולוגי מכל דייק נוסף הינו גדול עד כדי הכחדת מיני דגים ופגיעה אנושה במערכת האקולוגית הימית. במצב שכזה, התועלת האנושית קטנה בהרבה מהנזק האקולוגי, ודייק נוסף מביא לצמיחה לא כלכלית. הגרף הבא מתאר את כמות הדייק (בטונות) של דגי הקוד בצפון אמריקה לאורך השנים.

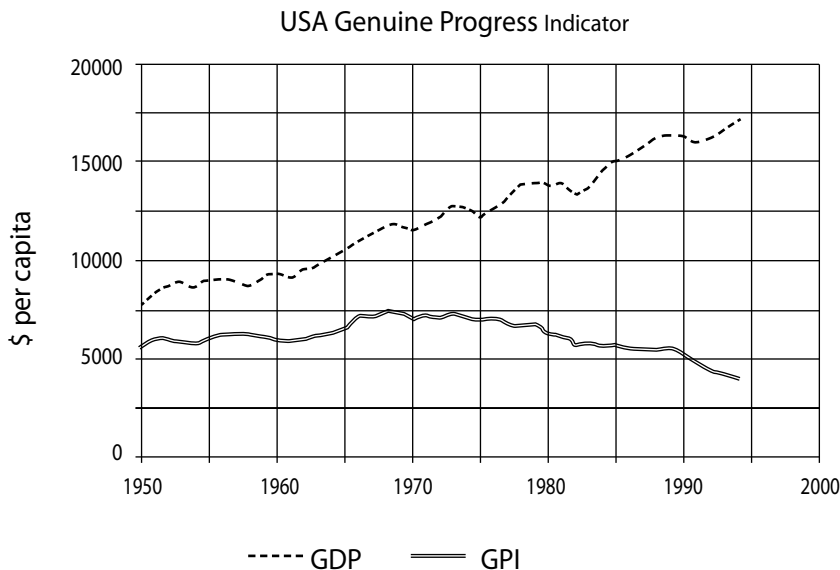
Fish landing in tons

Source: Millennium Ecosystem Assessment

ניתן לראות בבירור שעד סוף שנות ה-60 של המאה הקודמת הייתה עליה בכמות הדייג. אך מאז תחילת שנות ה-70 אנו עדים לירידה חדה, שהביאה את הרשויות, באמצע שנות ה-90, להכריז על איסור מוחלט על הדייג באזור, מחשש להכחדת דגי הקוד. בתחילת שנות ה-2000 עדיין לא חלה התאוששות באוכלוסיית הדגים, וספק אם כזו תתרחש, שכן על פי הערכות מסוימות הפגיעה בדגים שם היא בלתי הפיכה. הגרף לקוח מתוך ה-Millennium Ecological Assessment – דו"ח סביבתי מקיף ומעמיק של האו"ם שיצא לאור ב-2005.

"כיום, כתוצאה מדייג אינטנסיבי, לא נותרו כבר הרבה דגים באוקיינוסים. במצב שכזה, התועלת האנושית קטנה בהרבה מהנזק האקולוגי, ודייג נוסף מביא לצמיחה לא כלכלית". ההסבר של הכלכלה האקולוגית לסתירה כביכול שהצגתי בתחילת הכתבה, בין המצב הכלכלי ה"טוב" לבין המצב האקולוגי הקשה, הוא שהצמיחה כיום במדינות המערב הינה צמיחה לא כלכלית: הנזק ממנה גדול מהתועלת שהיא מביאה. אלא שהצמיחה כפי שהיא נמדדת בכלכלה הניאו קלאסית איננה מתחשבת בפעילות שלילית והרס הטבע, אלא סופרת הכול לחיוב (ראה הרחבה על נושא חשוב זה בסוף המאמר). כך היא ממשיכה לצמוח, גם כשהכול מסביב נובל. בגרף הבא ניתן לראות את ההבדל בין הצמיחה האמריקאית הרגילה (הנמדדת בתוצר גולמי לנפש) בקו מקוקו, לבין מדד רווחה חלופי (GPI – Genuine Progress Indicator) שמציעה הכלכלה האקולוגית בקו רציף. בגרף (הלקוח מאתר האינטרנט של "ידידי כדור הארץ באנגליה") נראה שהצמיחה הרגילה ממשיכה לנסוק, בעוד ברווחה בת הקיימא חלה נסיגה כבר מאז שנות ה-70.

כיצד זה אפשרי? הדבר דומה למי שיש לה חיסכון של מיליון שקלים בבנק, והיא כל שנה מקבלת ריבית של מאה אלף שקלים. כל עוד היא תסתפק באותם 100 אלף שקלים לחייה, תוכל לחיות מהחיסכון לנצח. אך אם תצרך כל שנה מעל מאה אלף שקלים, ילך החיסכון ויקטן, עד שהיא תישאר ללא אמצעים כלכליים. דבר דומה קורה באופן פשוטי בכריתת יערות. אם ביער לדוגמה נוצרים כל שנה מאה עצים חדשים, וכל שנה האדם כורת פחות ממאה עצים, היער ימשיך לשגשג והאדם יחווה צמיחה בת קיימא, שיכולה להימשך לנצח. אך אם יכרתו יותר ממאה עצים בשנה, ילך היער וייכחד, והצמיחה אולי תהיה גבוהה, אך לא תהיה בת קיימא. צמיחה שכזו, המתבססת על כריתת יערות ודילול קרקע, חוותה אינדונזיה מאז שנות ה-70 של המאה שעברה.

שינוי עמוק אך אפשרי

החדשות הטובות הן שהכלכלה האקולוגית מציעה תיאוריה כלכלית חדשה וחלופית, תיאוריה אשר מתחשבת במגבלות הפיסיקליות-ביולוגיות של הפלנטה המרהיבה בה אנו חיים. כדי לעבור לכלכלה מקיימת יש לפעול בשלושה מישורים:

- יש להגביל את קצב ניצול המשאבים לכזה אשר בסופו של דבר יביאנו לקצב יצור פסולת שהמערכת האקולוגית תוכל לספוג.
- יש להפחית את ניצול המשאבים המתחדשים לקצב הנמוך מקצב התחדשותם.
- יש להפחית את ניצול המשאבים המתכלים לקצב הנמוך מהקצב שבו מפתחים להם תחליפים מתחדשים.

המין האנושי ניצב בפני התנגשות חזיתית עם המגבלות של כדור הארץ. אנו חייבים לעבור לכלכלה בת קיימא המתחשבת במגבלות הללו. רק כלכלה שכזו תוכל להמשיך ולתפקד גם בעתיד הרחוק. נכון, מדובר בשינוי עמוק שכלכלנים, פוליטיקאים ואזרחים צריכים לעשותו, ומפתה לומר שהדבר אינו אפשרי. אך לדעתי עדיף להתווכח אפילו עם כלכלנים ופוליטיקאים מאשר עם כדור הארץ.

חלופות למערכת הקיימת: מודל אחר של פיתוח, תפישה אחרת של איכות חיים

אריה ארנון ודב חנין

אריה: אני נוטה לחשוב שאנו אכן מסכנים את עתידה של האנושות, אבל אני גם מכיר טיעונים נגדיים המטילים צל על אמינות האיום. אני מסכים שצריך לעצור ולהיזהר, אך נזהר מלומר לאנשים: "שמעו, המסקנה היא שצריך לחזור לטבע. לחזור ליער. להסתפק במה שיש בסביבה בצורה הטהורה ביותר". אנו מכירים את הטיעון הזה. הנטייה לחזור לטבע היא נטייה המתאימה לאנשים בגיל מסוים, כנראה, יותר מאשר לאנשים בגילים אחרים, ובמקומות מסוימים יותר מאשר במקומות אחרים. אולי בשל גילי אני כבר נזכר בה מרחוק. יש נטייה טבעית כזו, ועל רקע נבואות הזעם, חלק מתנועת המחאה נגד הסטטוס קוו, שעליה אנו מדברים, לובשת פנים כאלה, תופשת את הביקורת על מה שאפשר לעשות ועל מה שאי אפשר לעשות בצורה מאוד לא ביקורתית, ובמובן זה לא מדעית. גם אם הביקורת מדעית – והביקורת על הביקורת המדעית כבודה במקומה מונח – היא מסיקה מסקנות חד משמעיות על חוסר היכולת לתמוך ברמת החיים המקובלת על רוב רובו של העולם המערבי ולכן הופכת את עצמה, במובנים רבים, לתנועה לא מובנת, מנוכרת לרוב הגדול של הציבור שעליו היא רוצה להשפיע. מיד נדבר על החלופות האחרות, לא רק בנוגע לסביבה, אלא גם בנוגע לכלכלה ולחלופות בתחום הכלכלה, ואז נוכל לדון בדברים גם בלי האיום שהעולם יתמוטט; ניתן לקדם ביקורות גם מסיבות אחרות.

דב: איש בתנועה הסביבתית כמעט שאינו מדבר היום במונחים של "חזרה לטבע". זו אחת הבעיות הקשות שלנו, שאנשים עדיין חושבים שזה מה שאנו מציעים. התנועה הסביבתית בכללותה כבר נפרדה מהדיכוטומיה הזאת של שמירת הטבע מול פיתוח. איננו מתנגדים לפיתוח, אלא שואלים, איזה דפוס של פיתוח? על חשבון מה? על חשבון מי? ואכן חשוב מאוד לראות את הוויכוחים המדעיים גם בהקשרים החברתיים שלהם. ברור שכאשר אנשים מגלים התנגדות לנבואות זעם או להערכות המדעיות, צריך לשאול מה המקור החברתי של ההתנגדות הזאת.

מקור התנגדות אחר קשור בכך שאנשים באמת לא רוצים לוותר על אורח החיים שהתרבות המערבית מארגנת סביבם. מקור התנגדות נוסף הוא האינטרסים הכלכליים של מי שייפגע אם ננטוש את הכלכלה המבוססת על דלק מחצבי. זה לא סוד שהגורמים שלחמו בשנות התשעים באופן הכי נמרץ נגד המודלים המדעיים של התחממות כדור הארץ פעלו בארצות הברית תחת השם Global Climate Coalition ומומנו על ידי חברות נפט.

בשלב הראשון הם טענו שההתחממות אינה קיימת או שמדובר רק במחזור אקלימי טבעי. אחר כך עברו לקו הגנה שני, על פיו מקור ההתחממות אינו הפעילות האנושית. זכורה בהקשר זה התיאוריה של קנוד לסן על כתמי השמש הגורמים להתחממות. לזכותו של קנוד לסן יש לומר שהוא עצמו חזר בו מתיאוריה זו. היום ברור לכל שההתחממות קיימת, שהיא מסוכנת לעתיד בני האדם על פני האדמה, ושבסופו של דבר, פעילות אנושית היא הגורמת לה.

כבר דיברתי על ההיגיון בהנחת העבודה האומרת שמה שככל הנראה לא יוכל להתרחש הוא שהעולם החברתי הנוכחי, על כל מתחיו הפנימיים ועל המחיר הסביבתי הקיצוני שעליו לשלם, יוכל פשוט להמשיך להתקיים כפי שהוא היום. מכך נובע הצורך לחשוב על היערכות חברתית וסביבתית אחרת לחלוטין, שבאמת תוכל לתת מענה גם לבעייתיות הסביבתית וגם לבעייתיות החברתית. מהתפישה של היערכות האחרת הזאת צריך לנסות ללכת אחורה ולהסיק אלו צעדים יכולים לקדם אותנו מכאן לשם, מהמציאות החברתית העכשווית להיערכות החברתית השונה.

אני מסכים גם לצעד הבא שעשית בדברייך, והוא שהתיאור המדעי לא יוכל להיות מתורגם לעשייה חברתית ופוליטית אם לא ילווה בחזון שיציע לאנשים חיים טובים יותר, בסופו של דבר, ולא חיים טובים פחות. מבחינה זו, אני חושב שהתנועה הסביבתית פעלה נכון כשנפרדה מהמודל הרומנטי של השיבה לטבע ושל ההתנגדות לכל דפוס של פיתוח באשר הוא. התנועה הסביבתית פועלת נכון כשהיא עוברת להתווכח לא על השאלה, האם פיתוח? אלא על השאלות, איזה מודל פיתוח, ואיזה דפוס פיתוח? אנו מנסים לחשוב על מודל אחר של פיתוח, שיהיה שונה ממודל הצמיחה הכלכלית הבלתי מרוסנת שסביבו החברה שלנו מאורגנת. צריך לחשוב על מודל שונה מהנוכחי, שבו המוטיבציה הבסיסית היא הרווח, והצרכים האנושיים אינם משמשים מקור לתהליך ייצור, אלא במידה רבה הם תוצר של תהליך זה. צריך להיפרד מאותה תרבות של "השתמש וזרוק" שעליה דיברנו קודם, מהעולם החברתי שאינו מותיר עוד מקום לתיקון, אלא רק להחלפה במוצרים חדשים המתוכננים מראש לאורך חיים מצומצם וקצר מאוד. עלינו לחשוב על מודל פיתוח שבמרכזו לא תעמוד הגדלה מתמדת של "טביעת הרגל האקולוגית" של האנושות.

המודל שאני מדבר עליו זוכה בשנים האחרונות לכותרת "קיימות" (sustainability) או "פיתוח מקיים" (sustainable development). הביטוי "קיימות" מותיר מקום למרחב לא מבוטל של גישות. גישה מרכזית במרחב זה היא הגישה שאני מתכוון אליה, גישה שגרעינה הוא ההבנה שהמפתח לאיכות חיים טובה יותר אינו גידול הכלכלה, אלא מערכת של צדק חברתי. הפיתוח אינו צריך להתבטא בייצור של עוד ועוד סחורות, אלא בחלוקה צודקת יותר של המשאבים הקיימים ושל המוצרים שאנו באמת מסוגלים לייצר. התפישה הזאת משקפת בעצם חיבור הדוק בין הצד הסביבתי לבין הצד הכלכלי. אביא

דוגמה אחת ממודל שפותח דווקא בתגובה לבעיה הסביבתית החמורה של אנשים העובדים בגוף בשם Global Commons Institute, שמשכנו באנגליה, בראשותו של אוברי מאיר. שם המודל הוא Contraction and Convergence או בקיצור C&C. המודל הזה מיוחד בכוח הפוליטי שהוא החל לצבור. בשנים האחרונות הוא הפך למדיניות שרוב מדינות אפריקה תומכות בה, ולאחרונה גם ברזיל, בדיונים סביב סוגיית התחממות האטמוספירה. הדבר הנוסף המעניין במודל זה, שהוא מתחיל כמודל המתמודד עם בעיה סביבתית, אבל בעצם יש לו השלכות חברתיות וכלכליות משמעותיות ביותר.

נקודת המוצא של מודל ה-C&C אינה המצב הקיים היום. אפשר לומר שזו נקודת מוצא הפוכה מזו של תהליך קיוטו – הניסיון הבינלאומי להתמודדות גם עם בעיית ההתחממות שנקלע לקשיים בעקבות פרישתה של ארצות הברית אחרי בחירתו של בוש. בקיוטו, נקודת המוצא של התהליך הייתה המצב הקיים, וליתר דיוק המצב שהתקיים בשנת 1990. מטרת תהליך קיוטו הייתה להביא בסופו של דבר להורדה של 5.2 אחוזים בפליטות גזי החממה בשנת 2010 לעומת 1990. מודל קיוטו הוא בעייתי קודם כל מבחינה סביבתית, מכיוון שהתוצאה הכללית שלו שולית מבחינת ההתחממות: גם אם התהליך היה מתבצע, וארצות הברית לא הייתה פורשת מתהליך קיוטו, הוא היה מוביל להפרש של 0.1 מעלה לאורך חמישים שנה, וזה אפקט קטן מאוד, כמעט זניח.

אבל במודל קיוטו יש גם בעיה כלכלית וחברתית, כיוון שנקודת המוצא שלו היא המצב העכשווי. מצב זה אינו שוויוני. למי שייצר ב-1990 יותר גזי חממה היה באופן עקרוני יתרון. כי רק מהרמה הזאת עליו להפחית את הפליטות.

תהליך קיוטו ניסה להתמודד עם אי שוויון זה באמצעות מתן פטור למדינות מתפתחות. אבל גם הפטור הוליד בעיות קשות. הוא גם הפך, בסופו של דבר, לעילה לפרישת ארצות הברית מהתהליך כולו בשלב מאוחר יותר, פרישה שעילתה הייתה הפגיעה בתחרותיות הייצור האמריקאי.

נקודת המוצא של מודל C&C הפוכה: לא המצב הקיים היום, אלא התייחסות לאפשרותנו האובייקטיבית כבני אדם לייצר גזי חממה. אפשר לומר שנקודת המוצא היא העמדה המדעית העכשווית ביחס לשאלה: כמה גזי חממה אנו יכולים לייצר בכלל, כאנושות, מבלי לבשל את עצמנו?

התשובה המדעית המקובלת, שמודל C&C פותח בה, היא שכדי שלא נבשל את עצמנו עלינו להפחית בכשישים אחוז את פליטת גזי החממה שאנו מייצרים. השלב הבא הוא חלוקת הסכום המתקבל של כמות הפליטות הכוללת המותרת הזו לכל אוכלוסיית העולם. מתקבלת מנה של פליטות מותרות לכל אדם ואדם. מנות אלה תחולקנה למדינות השונות, לפי גודל האוכלוסייה שבהן. כך יוצר מצב שככל שמספר בני האדם במדינה המסוימת

גדול יותר, תהיה לה, באופן כולל, זכות לפליטות רבות יותר. יש דיון מעניין ביחס לשאלת אורכו של תהליך ההפחתה – אורכה של תקופת המעבר שבה אנו מצמצמים את הפליטות האלה, וכך מייצבים את השינוי האקלימי. לצורך דיוננו אתיחס לאחת ההצעות, שעל פיה אורך תקופת המעבר צריך להיות שלוש שנים, שבמהלכן יצומצמו סך כל הפליטות של האנושות בשישים אחוז.

במצב זה תצטרכנה כמובן המדינות התעשייתיות הגדולות לצמצם מאוד את הפליטות שלהן, כיוון שהן מייצרות היום הרבה יותר, ופולטות הרבה יותר גזי חממה ממה שיותר להן לפי גודל אוכלוסייתן. לעומת זאת, יהיה מרחב של התפתחות למדינות המאוכלסות, שאינן מייצרות הרבה גזי חממה. את התהליך הזה מציעים ללוות במנגנון כזה, שמדינות תוכלנה לרכוש ולמכור מכסות של פליטות גזי חממה. מנגנון זה יתמך את המדינות התעשייתיות להוריד מהר יותר את פליטת גזי החממה שלהן, כדי שלא תצטרכנה לשלם כסף רב למדינות הלא מפותחות ולקנות מהן מכסות פליטות. במקביל, גם המדינות המתפתחות תתמרצנה להסתמך פחות על דלק מחצבי בדפוסי הפיתוח שלהן, כדי שיהיו להן יותר זרבות של פליטות שאותן תוכלנה למכור למדינות המפותחות.

כאן מתחבר הרכיב הסביבתי לרכיב של צדק. הרכיב הסביבתי מתבטא בהורדת פליטות גזי החממה ובכך שכל אותו תהליך של מסחר במכסות פליטה יוכל להתבצע, כמובן, רק במסגרת המכסה הכוללת שאליה נהיה מחויבים באופן כולל, כאנושות. הרכיב של צדק כלכלי וחברתי מתבטא בהזרמה של כספים מהארצות המפותחות לארצות המתפתחות: העברה משמעותית של משאבים מהארצות המפותחות בעולם הראשון אל הארצות המתפתחות בעולם הרוב.

זהו מודל של צדק אקטואלי ולא של צדק היסטורי. כלומר, לא עושים את החשבון ההיסטורי, אחורה לעבר, ואומרים: המדינות המפותחות פלטו לאטמוספירה בעבר הרבה מאוד גזי חממה, ולכן הן צריכות איכשהו לפצות את הארצות המתפתחות. אפשר לומר שזה מן מודל של פתרון בלי זכות השיבה.

אריה: כלומר, אין פה עניין של פיצוי אלא של הסתכלות קדימה, לעתיד. נניח שיהיה מנגנון בינלאומי שיצליח לאכוף זכויות קניין חדשות. מהו ההפך מזכויות קניין? חובות קניין. כי בעצם הזיהום הוא חוב. על המערכת הבינלאומית לחשב את החוב הזה בכל ארץ וארץ ולברר מה קורה איתו בכל נקודת זמן, ובה בעת ליצור את המנגנון של "סחר בזכויות זיהום", סחר בזכות לזהם. זה מרחיק לכת מאוד. עם זאת, זו דוגמה יפה לשימוש במנגנון שהוא ביסודו מנגנון של שוק. כי מדובר בשוק, ויהיה בו סחר. זו דוגמה לשימוש במנגנון של שוק כדי להשיג יעדים לא טריוויאליים, שאינם באופן אינטואיטיבי יעדים רגילים של מנגנוני שוק. ומה אומרים אנשי ה-C&C על מגבלות אלה? איך משיגים את זה?

דב: נקודת המוצא של אנשי ה-C&C אינה ההסתכלות הכלכלית אלא ההסכמה המדעית הרחבה שיש היום באשר לסוגיה הסביבתית של התחממות כדור הארץ. הערכת המצב השלישית של ה-IPCC מתארת כמה תרחישים לגבי המשך ההתחממות. כל התרחישים הללו הם קשים מלבד התרחיש של הצלחה שלנו, כאנושות, לעבור למשטר עולמי של קיימות. כלומר, להתחיל לסדר בצורה הגיונית יותר את פעילותנו כבני אדם ולהבין את ההשלכות הסביבתיות שלה.

אכן, אין ספק שמדובר כאן בדבר מרחיק לכת. בצדק דיברת על המשטר הבינלאומי שיצטרך לעמוד מאחורי העניין ולתת לו גיבוי. לא פחות מסובכת ולא פחות דרמטית היא השלכת משטר ה-C&C על הארצות המפותחות עצמן ותוצאותיו.

כשמדברים על הורדה חדה של פליטות גזי החממה במערכת כלכלית המבוססת היום כל כך על הדלק המחצבי ועל פליטת גזי החממה, מדברים על מהפכה בארגון החיים הכלכליים. וכאן מתעוררת כמובן מיד השאלה: האם המשמעות של מהלך כזה חייבת להיות חיסול איכות החיים שלנו בחברות המערביות? זו אכן שאלה רצינית. לדעתי, כוחה של הקיימות הוא ביכולתה להציע תשובה שליבתה אינה ויתור אלא דווקא הגשמה והישג. בבסיס תפישת הקיימות עומדת ההבנה שהמפתח לאיכות החיים שלנו אינו הגידול הכלכלי, אלא מערכת של צדק חברתי – לא ייצור של עוד ועוד סחורות, לא פליטה של עוד ועוד גזי חממה, אלא חלוקה צודקת ונכונה יותר של מה שאנו באמת מסוגלים לייצר.

וכאן אני מגיע לתפישותיו של חתן פרס נובל לכלכלה אמרטיה סן (Sen). אלה נראות לי יותר מהתזה מרחיקת הלכת בעולם הכלכלה הסביבתית, תזת "כלכלת המצב היציב" (steady state economy), שהתפתחה בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים בעקבות רעיונותיו של הרמן דיילי. דיילי קרא לעצור את הגידול הכלכלי כדי לחזור לשילוב הכלכלה במערכת הטבעית ולפתח מנגנונים שישמרו אותה בתחומי כושר הנשיאה של כדור הארץ. מודל של פיתוח ללא גידול מחייב חשיבה אחרת על דפוסי הייצור וגם על דפוסי החלוקה של מה שאנו מייצרים.

המודל הקשור לרעיונותיו של אמרטיה סן נראה לי מודל מתוחכם, משוכלל וגמיש יותר מבחינת החשיבה על הפיתוח שהוא מציע. נקודת המוצא אצל אמרטיה סן היא התפישת שהמפתח לאיכות חיים אינו גידול של כלכלה וגם לא גידול של התוצר הלאומי הגולמי, אלא קודם כל מערכת של צדק חברתי. אמרטיה סן שולל את ההתמקדות בתוצר הלאומי הגולמי כנתון החשוב ביותר להערכות ההתפתחות הכלכלית. התמקדות בייצור המוצרים מולידה, בסופו של דבר, התייחסות פטישיסטית המדירה מהדיון את השאלה החשובה והמעניינת יותר, והיא מה עושים או לא עושים המוצרים האלה שאנו מייצרים לבני אדם בחייהם.

במקום ההתמקדות בייצור המוצרים, אמרטיה סן מציע להציב במרכז הדיון הכלכלי את מה שבני אדם יכולים באמת להיות ולעשות בחייהם. פיתוח, מבחינתו של סן, הוא קודם כל הסרת המגבלות המפריעות לבני האדם לממש את הכשירויות שלהם. הכשירויות הללו תלויות בסדר החברתי. בהתאם לתפישתו של סן, כאשר מודדים את איכות החיים צריך לחשוב על שאלות כמו איך בני האדם חיים באמת את חייהם, מהי תוחלת החיים שלהם, מה רמת השירותים הרפואיים העומדים לרשותם, מה איכות החינוך העומד לרשות הפרטים בחברה, האם הוא באמת עומד לרשות כל האנשים בחברה בצורה שוויונית, מה אופי העבודה בחברה מסוימת, האם זו עבודה מונוטונית ומשעממת או עבודה שיש בה מקום לסיפוק, ליצירה ולדמיון, מה טיב היחסים החברתיים, מה היקף הזכויות הפוליטיות, מהם היחסים הקיימים בין המינים בחברה המסוימת הזאת, מה מעמד האישה, ומה אופי המערכת המשפחתית. כל המשתנים האלה קובעים את התשובה לשאלת היסוד, מה בני אדם יכולים להיות ולעשות בחייהם, שהיא, בסופו של דבר, השאלה המעניינת ביותר מבחינה כלכלית, והיא גם השאלה המלמדת על מידת החירות שיש להם באמת בחייהם.

כאשר בוחנים את האנושות באספקלריה הזאת, רואים מיד שבעולם הרוב יש צורך אמיתי גם בגידול של המערכת הכלכלית. אם אנו רוצים באמת ובתמים שאנשים לא ימותו ברעב, ויקבלו שירותים רפואיים בסיסיים, מזון ראוי ומים ראויים, יש צורך בפיתוח שיכלול גם גידול המערכת הכלכלית בעולם הרוב.

עם זאת, אפשר לראות שגם בעולם הרוב השאלה היא לא רק של גידול ברוטו של הכלכלה. אמרטיה סן נותן כדוגמה את קרלה בהודו, מדינה שבה התוצר הלאומי הגולמי לנפש נמוך בהרבה מאשר במדינות אחרות בהודו, ועדיין תוחלת החיים בה גבוהה יותר, רמת האנאלפביתיות נמוכה יותר, וכל זאת בזכות מערכת חלוקה אחרת של הטובין בכלכלה הלאומית, חלוקה אחרת של השקעות, רפורמה אגררית, מדיניות המשקיעה בשירותים חברתיים, בבריאות ובחינוך. לכן גם בעולם הרוב השאלה היא איך מחלקים את הדברים נכון יותר.

השאלות שאמרטיה סן מעלה נוגעות גם לנו, בני החברות המערביות המפותחות, בהקשר של איכות חיים אחרת מאשר אותה איכות חיים כביכול שאנו משיגים באמצעות מרוץ הישגי וצרכני בלתי פוסק.

אריה: אני חושב שצריך להיזהר באמירות כאלה. אפשר להבינן כהתנכרות לחשיבותה של רמת החיים החומרית. כוונתי לומר שיתכן שאנו מודדים לא נכון את רמת החיים. חלק ניכר ממה שסן כתב עסק בכך שלא מדדנו נכון את רמת החיים ואת הכלכלה. אני לא חושב שסן התכוון שצדדים שאני קורא להם מטריאליים גסים, חומרניים, של סיפוק הצרכים האנושיים הם כה בלתי חשובים כפי שניתן אולי להבין.

חלק גדול מאיכות חיינו נשען על רמת חיים המאפשרת לנו זמן פנוי. זו כלכלת זמן במובנים רבים מאוד. ייתכן שברבות השנים, בשל צרכנות לא ראויה, אנו באמת נופלים למלכודות. מייצרים דברים שאינם מחזיקים מעמד זמן רב, כגון מכונית שנוסעת רק חמש שנים במקום חמישים, עסוקים כל הזמן בקניות ובמרוץ בלתי פוסק ומוגזם אחרי הדברים החומריים.

אך ברצוני לחזור ולטעון שגם בעולם הרוב סיפוק הצרכים החומריים הבסיסיים הוא יעד מרכזי שאי אפשר להתעלם ממנו. סן עסק הרבה ברעב. בחלק ניכר מכתביו הוא חזר והציג בפני האנושות שאלה קשה באמת: כיצד ייתכן שנוכח הטכנולוגיה הקיימת ורמת החיים הקיימת, אנשים כה רבים, לפעמים מיליונים, מתים כל שנה ברעב? האם איננו מסוגלים לספק את הצרכים הבסיסיים ביותר של הקיום? הנושא חורג מפיתוח היכולות של האנשים המתים האלה. אתה מת, אתה כנראה לא יכול לפתח את יכולותיך. אני חוזר ואומר שחלק מהביקורת על הצרכנות ועל רמת החיים ועל המדידה הלא נכונה של התוצר – קצת מוגזם בעיני.

אני עדיין שייך למי שמאמינים ביתרונות הנעוצים בפיתוח הכלכלי על בסיס של קיימות, על בסיס של צדק חברתי, על בסיס של מנגנונים משוכללים. ברגעים מסוימים אני חש שרעיון הפיתוח הכלכלי הופך בעיני רבים מדי לגורם שלילי בתוך המשוואה הזאת. אני לא מקבל את זה. אני מסכים שהעולם המפותח צריך לעצור ולחכות שהעולם הלא מפותח יעלה על מסלול פיתוח. צריך ליצור תנאים שבהם העולם המפותח פחות ישיג את המפותח. האחרון צריך לשנות את דרכיו. המציאות כמובן אינה מראה סימנים לכך, והעולם המפותח דואג לענייניו שלו ולא לענייני האנושות בכללותה ולענייני כוכב הלכת שעליו היא מתקיימת. אך בעיקרון ניתן לתאר תנאים שבהם גם העולם המפותח פחות כיום וגם העולם המפותח יותר יעלו שניהם על מסלול של פיתוח צנוע, מבלי לכלות את תנאי הקיום על פני כדור הארץ.

דב: אני הייתי מנסח זאת כך: בעבר הסוציאליסטים למיניהם, שהיו בעצם האלטרנטיבה המרכזית למערכת הכלכלית-החברתית הנוהגת, לא ערערו על תפישת הפיתוח כגידול של המערכת, אלא רק אמרו: אנו יכולים לעשות את זה טוב יותר. התפישה שלהם הייתה אפילו שדווקא הקפיטליזם הוא, בסופו של דבר, יעיל פחות בגידול כלכלי. והיו שאמרו, בברית המועצות למשל, שהנה, עוד עשרים או שלושים שנה נשיג את ארצות המערב ונניצח יותר מהן. תפישה זו נכשלה. היום ברור שהקפיטליזם הוכיח את עצמו כמערכת יעילה הגדלה מהר יותר מהמערכות שהתיימרו להחליף אותה.

כיום החשיבה הביקורתית היא חשיבה מסוג אחר, היא אינה מתיימרת להציע משהו יעיל יותר או גידול מהיר יותר מהקפיטליזם, אבל היא מציעה דבר שהוא, בסופו של דבר, נכון יותר, מאוזן יותר. מבחינה זו יש, לדעתי, שינוי ניכר בחשיבה הביקורתית על המערכת

הכלכלית-החברתית.

ניקה למשל את עניין הזמן שהזכרת. לסטר בראון, מייסד מכון Worldwatch, מדבר על החברה שלנו כמאופיינת בהאצת החיים בכל המישורים: הייצור, הצריכה, מחזור הכספים ואפילו האבסת בעלי החיים. הכול מהיר יותר, קצבי יותר, גמיש יותר. אנו חיים בטורבו-קפיטליזם. ג'יימס גליק כתב באותו עניין ספר בשם "מהר יותר – ההאצה של הכול, פחות או יותר". בעבר מדדנו זמן על פי מחזורים טבעיים. הזמן ביום נקבע על פי מיקום השמש בשמים, והזמן בשנה נקבע על פי המחזור החקלאי של זריעה וקציר. אבל עכשיו הזמן נותק מהטבע. אנו מוקפים באמצעים שנועדו לחסוך לנו זמן משום ש"זמן שווה כסף". אבל כפי שאמר מומו בספרו של מיכאל אנדה, "מומו", לא משנה כמה זמן אנו חוסכים, אף פעם אין לנו עודף ממנו. בדרך מסתורית הוא פשוט נעלם. והסיבה לכך פשוטה, כפי שאמר חתול הצ'שייר ב"עליזה בארץ הפלאות": הזמן אינו דבר. אי אפשר לרכוש אותו, ואי אפשר לאבד אותו. הזמן אינו סחורה, אלא הוא החיים שלנו.

בפועל, המרוץ המאפיין את החברה המערבית מותיר את מרבית האנשים בה דווקא עם פחות זמן. איוון איליץ' ערך את החישוב המפורסם שעל פיו האמריקאי הממוצע מקדיש 1,500 שעות בשנה למכונתו (נסיעה, תיקונים, זמן עבודה למימון התחזוקה וכיוצא בזה) ונוסע בה במשך השנה 10,000 קילומטר. כלומר הוא נוסע במהירות של שישה קמ"ש. זה, אגב, גם קצב התנועה של אדם ללא מערכת תחבורה מודרנית. אך האמריקאי מקדיש רבע מהזמן החברתי הזמין שלו לתנועה, ואילו בחברות לא מוטוריות הקדיש האדם לכך בין שלושה לשמונה אחוזים מזמנו. האמריקאים מקדישים גם זמן רב יותר לעבודה: ז'ולייט מור חישה שבשנות התשעים של המאה העשרים התכווץ הפנאי שלהם בשלושה וחצי ימים כל שנה.

הביקורת הסביבתית-החברתית מציעה האטה של המרוץ לטובת איכות חיים: איכות איטית במקום כמות מהירה. להאטת הקצב יש ערך כשלעצמה. להעדפת איכות הזמן על כמות הנכסים יש ביטוי כבר במקורות היהודיים שבהם נאמר, בעניין זה, למשל: "אדם דואג על איבוד דמיו ואינו דואג על איבוד ימיו. דמיו חוזרים, ימיו אינם חוזרים" (ספר החיים, י').

ומכאן לביקורת על אודות הביקורת הסביבתית על הצרכנות. האם ביקורת התנועה הסביבתית על הצרכנות אינה מבטאת, בעצם, סוג של עיוורון חברתי? האם היא אינה מבטאת התעלמות מכך שלגבי רוב בני האדם בעולם השאלה אינה צרכנות, אלא השגת המינימום הדרוש לקיום? האם היא אינה תוחמת את התנועה הסביבתית בהתמקדות בקבוצה חברתית מצומצמת?

למרות השאלות האמיתיות האלה, אני חושב שביקורת הצרכנות חשובה מאוד. ראשית – כפי שכבר אמרתי – הנתונים מצביעים על כך שלנחשול הצרכני יש משקל רב יותר

בגידולה של "טביעת הרגל האקולוגית" של האנושות מאשר להתרבות האוכלוסייה. על כן, אם ברצוננו לצמצם את הגידול באפקט האקולוגי של האנושות בעולם, אנו חייבים להתמודד עם הצרכנות. שנית, הצרכנות אכן אינה מרכז ההווה האמיתי של מרבית האנושות, של עולם הרוב. אבל היא בהחלט נתון מרכזי בתודעת האנשים שם. החברה הצרכנית במערב היא מודל החיקוי של העולם כולו. הפרדיגמה המקובלת היום של קידמה היא צרכנות מירבית. לפרדיגמה זו יש השפעה עצומה גם בעולם הרוב.

הביקורת על הצרכנות ממקמת אחרת את המאמץ לשינוי חברתי-סביבתי. השינוי אינו צריך להיעשות קודם כול בארצות ה"מתפתחות", אלא בארצות המפותחות. אלה האחרונות הן הקטר של דפוס הפיתוח העכשווי, ואם רוצים לשנות את כיוון התנועה צריך להתמקד בקטר הזה. תפישת שינוי כזו מתבטאת, למשל, בקובץ המאמרים החשוב שערכו וולפגנג סאקס (Sachs, 1998) ואחרים, Greening the North. תפישת השינוי הזאת חוזרת, במובן מסוים, למודל השינוי של מרקס: בניגוד לכמה ממשיכי דרכו, ראה מרקס את השינוי החברתי מתרחש לא בפריפריה של המערכת, אלא בליבה שלה.

באשר למעמד הצרכנים העולמי, משמעותה האמיתית של ביקורת הצרכנות אינה הצעה לוותר של הפרטים על איכות החיים. מסתבר, למשל, שמעבר לרמת מינימום של הכנסה אין קשר ישיר בין הכנסה וצריכה לבין אושר. קשר בין רמת הכנסה לבין תחושת שביעות רצון מהחיים מתקיים רק עד לרמה של סיפוק הצרכים הבסיסיים של מגורים, מזון וביטחון בסיסי. אך מחקר שנעשה בארצות הברית מראה שמעבר לרמה בסיסית זו הקשר נעלם: למרות הכפלה של רמת ההכנסה בין השנים 1957 ו-2002, לא הייתה כל עלייה בשיעור האמריקאים הרואים את עצמם מאושרים. המרוץ הצרכני הוא מרוץ של גירווי מתמיד של צרכנים, כך שסף הגירווי עולה בהתמדה ללא כל אפשרות להשיג סיפוק יציב. דווקא קורבנות המרוץ הצרכני – קשרים חברתיים ממשיים, פנאי אמיתי – מסתברים כמשתנים החשובים יותר לשביעות הרצון של בני האדם. אם כן, ביקורת הצרכנות אינה מציעה ויתור על החיים הטובים, אלא דרך לחזור ולממש אותם בפועל.

המערכת העכשווית מתייחסת אלינו קודם כל כאל צרכנים. המשמעות האמיתית היחידה שלנו מתבטאת בכוח הקנייה. ביקורת הצרכנות מציעה לחזק זהות אחרת. זהות אזרחית. תפישת האזרחות שאני מדבר עליה היא מכלול שלם של זכויות: פוליטיות, כלכליות-חברתיות וסביבתיות. זוהי תפישה הקשורה להבנה רחבה יותר של הדמוקרטיה במערכת שצריכה לבוא לידי ביטוי לא רק במישור הפוליטי, אלא גם להסדיר את המישורים הכלכליים והחברתיים. לעניין זה עוד נשוב בהמשך השיחה.

אריה: אתה יודע, בספרות שגדלנו עליה היו הבחנות רבות באשר לסוציאליזם. הייתה הבחנה אחת בסיסית מאוד בין "סוציאליזם מדעי" לבין "סוציאליזם אוטופי". נזכרתי בה כשדיברת על הטענות המדעיות בנוגע לסביבה. אני שייך לאנשים החושבים היום

שבין הרעיונות שכונסו תחת הכותרת "סוציאליזם מדעי" היו רעיונות שהושתתו על טעות תיאורטית גדולה מאוד. אני שייך לסוציאליסטים האוטופיסטים שחשבו שהרעיון הסוציאליסטי נגזר בראש ובראשונה מערכים ולא מתורת הערך. אבל כשאני שומע אותך, נראה שעלי להרחיב באשר לכוונתו של הסוציאליזם האוטופי. כשאני שומע אותך אני אומר: רגע, אני עדיין מאמין שהשיטה הסוציאליסטית, המתבססת על היסודות של הסוציאליזם האוטופי, באמת יכולה לעשות את מה שהקפיטליזם התיימר לעשות, ולהצליח טוב יותר ממנו. היא יכולה ליצור שפע חומרי יחסי, כך שהיכולות (capabilities) של האדם שסן מתאר יתממשו בלי לפגוע בסביבה – דבר שהקפיטליזם התחרותי אינו יכול לעשות. לא נעלמה האפשרות להשיג שפע חומרי יחסי לאנושות, לעשות את הדברים טוב יותר גם מבחינת הפיתוח החומרי. השיטה כפי שיושמה בברית המועצות נכשלה בשל סיבות שאפשר, אם רוצים, לדון בהן; אולי עבר זמנו, בטל קורבנו. אך אסור להתחמק, גם בעולם הציוני שלנו, מלדון מחדש בשאלה של קיום חלופה לקפיטליזם הסמיתיאני: איך אפשר לכונן משטר שישגי פיתוח בר קיימא בדרך אחרת מהדרך הסובייטית, ומהם הלקחים שאפשר ללמוד מהכישלון שהיה? אבל לוותר ולומר שאי אפשר להשיג שפע יחסי וחברה ראויה זו גישה נפוצה מאוד, שאני רחוק ממנה מאוד. אני חושב שהעלאת רמת החיים, בכל המישורים, כשהיא נמדדת נכון, לבני האדם החיים בעולם הרוב וגם למי שחיים בחלקים המפותחים פחות של העולם המפותח, זו עדיין המשימה של המאה ה-21. השאלה איך להתמודד באותה הזדמנות גם עם התחזיות הקודרות מאוד שאנשי הסביבה מביאים לנו, ושמפחידות גם אותי, הופכת את הסוגיה לאתגר כפול.

דב: אנו מסכימים על כך שלא צריך לוותר על פיתוח כלכלי, ואני חושב שאנו גם מסכימים על כך שהפיתוח הכלכלי צריך להישען לא על הגידול לבדו, אלא על תפישה של פיתוח, הכוללת גם את ההתחשבות הסביבתית, גם את הערכים החברתיים וגם גידול שהוא דיפרנציאלי, כלומר ממוקד בתחומים ובאזורים מסוימים.

המשבר הפיננסי כהזדמנות לתיקון עולם

אמי אטינגר וליה אטינגר

טיפול במשבר הפיננסי הנוכחי ללא התייחסות למשבר הסביבתי ולמשבר הדמוקרטי יכול לתת מענה לטווח הקצר, אך רק יחמיר את המצב בטווח הארוך. לעומת זאת, הבנה של שורשי המשברים הללו ושל הקשרים ביניהם חיונית לחשיפת הדרכים שיובילו לפתרון יעיל.

אילו היה מדובר במשבר פיננסי בלבד, אולי היה אפשר לפתור אותו באמצעות רגולציה טובה יותר של המערכת הקיימת, אבל השילוב של המשבר הפיננסי ושל משבר האקלים מלמד שאנחנו חייבים למצוא מודל אחר של פיתוח. מדינות העולם הכירו בכך כבר בתחילת שנות התשעים, כאשר 178 מדינות חתמו בעקבות פסגת כדור הארץ בריו דה ז'נרו על תוכנית הפעולה הבינלאומית "אג'נדה 21", שבה הוגדרו העקרונות לפיתוח בר-קיימא – פיתוח שתורם לרווחת כלל תושבי כדור הארץ תוך שמירה על המערכות האקולוגיות ובלי סיכון הדורות הבאים.

משברים קיצוניים כדוגמת המשבר הפיננסי הנוכחי הם מצבים נדירים הפותחים פתח לתיקונים יסודיים ברמה הכלל-עולמית. כיום בנקים מרכזיים בעולם כולו נוקטים צעדים משותפים לריסון המשבר הפיננסי תוך הפחתות ריבית מתואמות. ממשלות נוקטות צעדים שעד לא מזמן היו נשמעים בלתי מתקבלים על הדעת, כמו הלאמה חלקית של כל מערך הבנקאות. זוהי הזדמנות פז לנצל את התיאום הבינלאומי הנדיר שנוצר ואת ההסכמה הכלל עולמית בדבר הצורך ברפורמה כדי להביא לרפורמה יסודית שלא תחזיר אותנו למשבצת הפתיחה של אותה מערכת קלוקלת שהביאה אותנו למצב הנוכחי, אלא תיתן מענה למשבר המשולש – הפיננסי, הסביבתי והדמוקרטי.

יש כיום קונסנזוס מדעי שכדור הארץ מתחמם כתוצאה מפעילות של בני האדם וכי קצר הזמן שנותר לפעולה על מנת שלא נגיע לנקודת אל-חזור. יש גם הסכמה בינלאומית המכונה "יעדי המילניום" בדבר הפחתת מספר העניים בעולם בחצי עד שנת 2015. עם זאת, קשה מאוד לגייס את המערכת הפוליטית להתמודד עם האתגרים הללו. המשבר הפיננסי הוא ההזדמנות – אולי האחרונה – של העולם להתרומם לגודל השעה. יש לא מעט אנשים בחברה הכללית ובאקדמיה שהבינו מזמן את כשלי המערכת, חזו את המשבר המשולש והכינו הצעות לרפורמות. יש לחפש את הפתרונות גם בהצעות אלה. "ייעול" המערכת המוכרת לא יציב אותנו על הדרך הנכונה. אין בכוונתנו להציע כאן מפת דרכים מפורטת. אנחנו סבורים שאין נוסחה אחת ולא צריכה להיות. מה שצריך הוא לשחרר

את כוח היצירה האנושי כדי שיפעל בכיוון של תיקון. אמנות בינלאומיות מחייבות, החזרת הסוברניות לממשלות דמוקרטיות ושוק חופשי דמוקרטי, כפי שהוא אמור להיות, הם המנגנונים החברתיים היחידים הידועים לנו כיום שיכולים להוביל להתמודדות עם המשבר האקלימי ועם העוני המיידש השורר ברוב חלקי העולם. שוק חופשי משחרר כוחות יצירה ומאפשר לממש רבים מחלומותיהם של בני האדם. אך שוק "חופשי" אין פירושו מתן יד חופשית לבעלי ההון והכוח לעשות באוצרות הטבע ובמערכות הכלכלה כבשלהם. נהפוך הוא. המשבר הנוכחי מלמד כי קפיטליזם חסר גבולות הוא הגורם מספר אחת המונע מהשוק החופשי לפעול.

ה"שוק החופשי" לא היה חופשי

כדי ששוק יפעל צריכים להיות בו הרבה מאוד שחקנים שיכולים לפעול, לייצר, למכור ולקנות, וצריך שלשחקנים האלה תהיה גישה לידע. בנוסף, כדי שהכל יוכלו להשתתף בפעילות של השוק, אסור שמחיר הכניסה אליו יהיה גבוה. הכוח של השוק הוא ביכולתו לאזן את עצמו. לאזן בלי יד מכוונת בין הרצונות והצרכים של מיליוני השחקנים שלו. כשל מובנה של השוק הוא היווצרותם של מעגלי הצלחה למצליחים. מי שכבר הצליח נהנה מסיכוי גדול יותר להצליח גם בסיבוב הבא. אם בדמוקרטיה לכל אדם יש קול אחד, בשוק לכל שקל יש קול אחד. ברגע שהרבה מאוד שקלים מצטברים בידיים מעטות, אותן ידיים מקבלות כוח חסר פרופורציה. אם לא מאזנים מגמה אינהרנטית זו, במהרה נוצר מצב שבו מי שמצליח בשוק אינו מי שיעיל, חדשני או יצירתי, אלא מי ששולט בשוק. מערכת כזאת אינה מותירה סיכוי הוגן לכל האחרים, ולמי שאין הון אין שום סיכוי שצרכיו והעדפותיו ימצאו מענה באמצעות השוק. זוהי הסיבה, לדוגמה, לכך שלמרות ההתקדמות העצומה ברפואה, לא מיוצרות די תרופות למחלות הנפוצות בעולם השלישי. חברות דמוקרטיות יצרו מערכות איזונים ובלמים המווסתות את השוק ואמורות למנוע ריכוז מופרז של כוח ועושר (בהן מס הכנסה פרוגרסיבי, ביטוח לאומי, הממונה על ההגבלים העסקיים). אבל לא היה די במערכות ההגנה האלה כדי להתמודד עם העוצמה המתגברת של מעגלי הצלחה למצליחים. בשלושים השנים האחרונות אנו עדים לתהליך של צמיחת חברות עצומות בשליטת אילי הון מעטים בזמן שרוב האוכלוסייה נותרת מאחור ואינה נהנית מפירות הצמיחה. דבר דומה קורה וביתר שאת בתחרות בין המדינות. כיום אחוז אחד של אוכלוסיית העולם מחזיק בידיו 40 אחוז מהעושר העולמי בזמן שמחצית מתושבי העולם – יותר משלושה מיליארד בני אדם – מחזיקים פחות מאחוז אחד מהעושר. פערים אלו נשמרים בין השאר באמצעות העובדה שהסחר בין המדינות נעשה במטבעות של המדינות העשירות, וכן באמצעות מחסומי סחר סלקטיביים. המדינות

המובילות את המהלכים האלה הן מדינות דמוקרטיות, שפעילותן הכלכלית מונעת מרוב תושבי העולם להשפיע ולהשתתף בשוק. רוב תושבי מדינות העולם השלישי הם שחקנים פסיביים, הסופגים את המהלומות ללא יכולת להגיב.

המשבר הפיננסי כמשבר של הדמוקרטיה

התחזקותם של מוקדי הכוח, של מעגלי ההצלחה השמורים לחבריהם בלבד, הביאה את המערכת הפיננסית העולמית כולה לקריסה.

הבסיס שהזין את צמיחת מעגלי ההצלחה למצליחים הוא העובדה שהכלכלה העולמית כולה מבוססת חוב. ההשקעות המתבצעות ברחבי העולם, כפי שהתבהר לכל אחד במשבר הנוכחי, התבססו על הלוואות ענקיות שניתנו על סמך נכסים קיימים ותחזיות צמיחה ורודות. רמת המינוף במערכת היא עצומה. כל עוד שומרים על יחס הולם בין הלוואות לביטחונות, מינוף הוא דבר מצוין. אלא שבכלכלה שכולה מבוססת חוב, כמעט כל הכסף שזורם בעורקיה של הכלכלה נוצר כתוצאה ממתן אשראי, ולכן מחיר הכסף אינו שווה לכל נפש, ותמיד נוצר מחסור באמצעים להחלפת סחורות ושירותים בפריפריה החברתית והגיאוגרפית.

אנשים עשירים, תאגידים ומדינות עשירות קונים כסף זול, ואילו אנשים בעלי הכנסה ממוצעת, עסקים קטנים ומדינות עניות מקבלים הלוואות בתנאי נשך או שאינם מקבלים הלוואות כלל. ברור ששיטה זו מזינה את המעגלים של הצלחה למצליחים. ד"ר מוחמד ינוס, חתן פרס נובל לשלום ומי שיזם בהצלחה מרובה בנק הלוואות מזעריות בבנגלדש, מכנה זאת "מדיניות אפרטהייד עולמית". עניים צריכים לשלם הרבה יותר משאר בני האדם תמורת הזכות להשתמש בכסף. מעבר לחוסר הצדק שכרוך בכך, דרך זו גורמת לבזבז כוח יצירה אנושי.

האלכימיה של יצירת הכסף

הכסף ומנגנון יצירתו נתפשים בציבור כעניין טכני ונייטרלי מבחינה פוליטית, או כמעט "טבעי" כמו רוח או מים. לאמיתו של דבר, כסף הוא הסכם חברתי. ייתכנו דרכים רבות ליצירתו, ולכל דרך יש השלכות חברתיות אחרות. כיום הכסף בעולם נוצר ברובו המכריע על ידי הלוואות שנותנים הבנקים, או ניירות חוב שמנפיקים מדינות, תאגידים וגופים אחרים.

לדוגמה: בבריטניה שטרות ומטבעות מהווים כ-3 אחוזים בלבד מהכסף המצוי במערכת, וזאת לעומת כחמישית מהכסף בתחילת שנות השישים. חשוב להבין שהשטרות

המטבעות שהמדינה מנפיקה הם כסף חופשי מחוב, ואילו על כל שאר הכסף יש חוב שהמשתמשים (כולל המדינה) צריכים לשלם עליו ריבית. כלומר, המדינה ויתרה למעשה על זכותה לייצר כסף והפריטה את אספקת הכסף. המשמעות היא שכדי שהמדינה תוכל לבצע פעילויות לטובת הכלל – בניית מסילות ברזל, בתי ספר, בתי חולים וכדומה – עליה ללוות את הכסף. אבל המדינה אינה שחקן ככל השחקנים האחרים. אם יש במדינה כוח אדם פנוי וחומרי גלם, מדוע המדינה חייבת לשלם ריבית גבוהה על פעילות שהיא יוזמת לתועלת הציבור ולאפשר לבנקים או לתאגידים להרוויח ממנה?

אין מדובר בתבונה חדשה. אבות הדמוקרטיה המודרנית הבינו היטב את הנקודה הזאת. כך למשל אמר תומס ג'פרסון: "אני מאמין בכל הרצינות שהמוסדות הבנקאיים מסוכנים [לחוסנה של הדמוקרטיה] יותר מצבאות האויב".

ביסוס ייצור רוב הכסף על חוב הופך את הכסף למשאב הנמצא במחסור אצל חלק גדול מהאוכלוסייה, ויוצר תהליך שבו כסף זורם אל כסף. אפילו מי שקצת הצליח לחלץ את עצמו מעוני משקיע את חסכונו בנקים או בבורסה, וכך זורם לו הכסף מהפריפריה למרכז ומהחלשים בחברה לחזקים בה. הפרטת ייצור הכסף לבנקים אינה תהליך חדש. מה שהשתנה בשלושים השנה האחרונות הוא היחס בין כמות הכסף לנכסים הממשיים בעולם. למשל: גולדמן זקס, שנחשב לבנק סולידי, יצר מחויבות לטריליון דולר בהלוואות להשקעות על סמך הון עצמי של 43 מיליארד בלבד. כיום מעריכים כי שווי השוק העולמי גדול פי עשרה ממה שהעולם מייצר.

ריכוז של כל כך הרבה הון לא רק מאפשר ליחידים להיות בעלי השפעה עצומה על המערכת הפיננסית – הוא מאפשר לאותם יחידים לצבור גם כוח פוליטי ותקשורתית עצום. לדוגמה, מיזוגים והשתלטויות הביאו לכך שרוב הציבור האמריקאי צופה בחדשות המתווכות על ידי חמישה תאגידים גדולים בלבד. בשנות השמונים היו כחמישים תאגידים כאלה. כוח פוליטי כזה מאפשר להשפיע על חקיקת החוקים ועל ההתנהלות של הרגולטורים. ככל שאנשים מסוימים צברו יותר השפעה, כך נעשתה המערכת אטומה יותר לביקורת. נוצרו מכשירים פיננסיים חדשים שאפשרו לפזר את הסיכונים, למכור אותם לאחרים, להחביא אותם בתוך מכשירים אחרים, לסבך את השיטה כל כך, בלי דיון ציבורי, בלי שאפילו האנשים שהמציאו את המכשירים המתוחכמים הבינו את ההשפעה המערכתית של מעשיהם, ובלי שהרגולטורים הכירו את המערכת החדשה שנוצרה. כך, למשל, סגן נשיא הבנק הפדרלי לשעבר אלן בלינדר, שהוא גם ד"ר לכלכלה, אמר שהבנתו את הכלים הללו צנועה, ואילו היה צריך לתמחר אותם לא היה מצליח בכך. תהליך זה מעניק יתרון ענקי לבעלי השליטה, מוחק כמעט את "דעת הקהל" ומקטין את כוחו של האזרח.

המגזר הפיננסי מתנתק מהכלכלה היצרנית

כמעט כל הכסף שעובר בכל יום מיד ליד בשוק המטבעות בעולם אינו מייצג כלל סחורות ושירותים. ליתר דיוק, רק כ-2 אחוזים מהכסף בעולם מייצגים סחורות ושירותים. השילוב של ריכוז הון בידיים מעטות ושל משחקי "קזינו" בשערי מטבעות לאומיים מאפשר ליחידים להתעשר על חשבון מיליוני בני אדם שחיים בצד השני של הגלובוס. המקרה המפורסם ביותר היה בספטמבר 1992, כאשר ג'ורג' סורוס הימר בסדר גודל של 10 מיליארד פאונד נגד הלירה השטרלינג (עסקת שורט). הוא אילץ את הבנק המרכזי הבריטי לפחת את המטבע, וגרף לכיסו 1.1 מיליארד פאונד. הבנקים המרכזיים חסרי אונים נגד התקפות כאלה, כי בגלל העלייה העצומה במסחר הספקולטיבי במטבעות, כמות הרזרבות של המטבעות בכל הבנקים המרכזיים קטנה מהכמות שעוברת מיד ליד ביום מסחר אחד.

מבחינת האדם הפשוט הבעיה היא שהמטבעות המשמשים ב"קזינו" העולמי הם המטבעות המשמשים לקניית הלחם והחלב במכולת. לכן, מי שנפגע מפיחות או מהמיתון הגדול שעומד להתחיל בעקבות המשבר הנוכחי, הוא האדם הפשוט והכסף שחסך לעת זקנה ולהשכלה של ילדיו.

במשבר הנוכחי התחוור עד כמה שגויות היו רבות מההערכות הפיננסיות, ודירוג האשראי של סוכנויות הדירוג הבינלאומיות התגלה ככלי ריק. כשאינן כלים לדעת עד כמה מבוססת היכולת להחזיר הלוואה, אף אחד אינו מעוניין להמשיך להלוות. וכמו תמיד במצב של משבר, הכסף אוזל קודם במקומות שבהם הוא נדרש יותר, ולכן העניים והחלשים יהיו הראשונים להיפגע. הם הראשונים שתימנע מהם הגישה לכסף, הם יאבדו את עבודתם, עסקים קטנים יפשוטו את הרגל, הם לא יוכלו לקבל הלוואות בבנקים ולא יוכלו לחלץ את עצמם מהמשבר. אבל אי אפשר לקיים לנצח מערכת שמייתרת את השחקנים היצרניים ביותר שלה, ומעבירה את מרכז הכובד לשחקני קזינו פיננסיים. בתי ההשקעות הפרטיים והתאגידים הגדולים השתלטו על חלקים הולכים וגדלים מהשוק ודחקו אל מחוץ למערכת רבבות עסקים יצרניים קטנים ובינוניים. הייצור הועבר למקומות הזולים ביותר, שאינם שומרים על זכויות העובדים ועל איכות הסביבה. גם עובדים במערב נאלצו להסכים לקיצוצים במשכורותיהם. בארצות הברית, למשל, בין 2003 ל-2005 עלתה ההכנסה של המאיון העליון בקרוב ל-40 אחוז. הגידול לבדו בהכנסה של המאיון העליון היה גדול מסך כל ההכנסות של שני העשירונים העניים ביותר. זוהי פגיעה בוטה בקיומו של שוק חופשי ובדמוקרטיה.

בטיימס סקוור בניו-יורק יש שעון המציין מהו החוב הלאומי של ארצות הברית.

השעון הוצב שם ב-1989 ואז עמד החוב על 2.7 טריליון דולר. בספטמבר 2008 נפל דבר. החוב הגיע ל-10 טריליון דולר ולא היו בשעון די ספרות לציון המספר החדש. הספרה 1 של ה-10 טריליון נדחקה אפוא למשבצת אחת עם סימן הדולר. עשרה טריליון דולר הם עשרת אלפים מיליארד דולר. מי מממן את חגיגת הצריכה האמריקאית? אותם סינים שמייצרים את המוצרים שהאמריקאים צורכים. הסיני הממוצע מרוויח כ-2,000 דולר בשנה וחוסך כרבע מאותה הכנסה. ואילו האמריקאי הממוצע המרוויח בערך פי 20 ואינו חוסך כיום כלל, נמצא בחוב (לפני עשרים שנה הפריש האמריקאי כ-7.5 אחוזים מהכנסתו לחיסכון).

הסינים מלווים כסף לאמריקאים. ממשלת סין מנצלת את עודף הסחר הגדול להשקיע באיגרות חוב שאותן מנפיקה ממשלת ארצות הברית אבל כל שיש לסינים הוא הבטחה על נייר לקבל סכום גדול יותר בעתיד. לארצות הברית יש יתרון אדיר, שכן הסחר העולמי נעשה במטבע שלה, וככל שערך הדולר פוחת כך החוב של ארצות הברית נשחק ובעלי החוב (כולל נמשקיעים ישראלים המחזיקים אגרות חוב דולריות) יוצאים מופסדים.

הסרה של מנגנוני הבקרה

האם תוכניות ההצלה הנוכחיות יספיקו כדי לצאת מהמשבר? הלאמה חלקית של בנקים ושל גופים פיננסיים אחרים היא צעד הכרחי ליציאה מהמשבר. לעומת זאת קנייה של איגרות חוב "רעילות" והזרמת אשראי למערכת הפיננסית ולתאגידים הם צעדים שגויים. אסור להציל גופים פיננסיים ותאגידים רק משום שהם גדולים מכדי ליפול. להפך, זוהי ההזדמנות לפצל את כל גופים שהתנפחו לממדים שאינם מאפשרים להם להיבחן במבחן השוק. כך יוחזרו גופים אלה לגודל שמאפשר בקרה של כוחות השוק ושל הממשלות. ברור שתוך כדי תהליך זה נפגעות גם חברות יצרניות, והן עלולות לפשוט את הרגל. כמו כן נפגעים החסכונות ותוכניות הפנסיה של האזרחים הפשוטים, אנשים שהיו משוכנעים שהם מושקעים באופן סולידי וגילו להפתעתם שכספי הפנסיה שלהם שימשו למשחק בשווקים הפיננסיים. תפקידן של הממשלות הוא להבטיח שכספי משלם המסים המושקעים בהצלת קרנות הפנסיה ואיגרות החוב לא יגיעו למנהלי קרנות חסרי אחריות, אלא יזכו את הממשלה בחלק נכבד מהרווחים לאחר שיאפשרו יציאה מהמשבר וחזרה לשגשוג.

הכלי המרכזי שיש בידי ממשלה ליציאה מהמשבר הוא נקיטת מדיניות קיינסיאנית של השקעה בתשתיות. כיום, לאחר פרוץ המשבר, רבות הן הממשלות המכניות תוכניות ברוח זו. הרעיון הוא להשקיע בבניית כבישים, גשרים, בתי חולים, תחנות כוח וכדומה; דבר שייצור מקומות עבודה, יחזיר את כוח הקנייה לאזרחים, ואמור להוציא את המשק

מהמיתון. אבל לגישה הזאת יש בעיה – היא כרוכה בהגדלה של החוב הלאומי, וכפי שראינו כבר כיום החוב הזה גבוה ביותר. כלומר, מטילים על הצעירים את המטלה של החזר החוב. התקווה היא שההשקעה בתשתיות הציבוריות תגדיל את היצרנות של המשק ותקל על החזר החוב. שיטה זו הצליחה בניו דיל, שבסופו של דבר הוציא את ארצות הברית מהשפל הגדול, וגם הותיר את ארצות הברית עם מערכת מפוארת של תשתיות. האם אפשר לחזור כיום על הצלחה זו? נראה כי מדינות רבות מעוניינות לנקוט מדיניות זו. ואולם מודל הפיתוח שהיה אפשרי במאה ה-20 אינו אפשרי במאה ה-21 והדבר נובע מההידרדרות המהירה במצב "נחלת הכלל" העולמית.

גזלת נחלת הכלל

לראשונה בתולדות האנושות הדור הקיים עני במשאבים ובשירותים של הטבע יותר מהדור שקדם לו. לא תיתכן צמיחה אינסופית בעולם שמשאביו סופיים, ואנחנו מקבלים לכך תזכורות יומיומיות מהמשבר הסביבתי העולמי, ובמיוחד מההשלכות של התחממות כדור הארץ.

חלק עצום מהעושר של המדינות העשירות בעולם נובע משימוש בהון טבעי שנוצר והצטבר במשך מיליוני שנות אבולוציה. בתוך תקופה קצרה הצלחנו לבזבז חלק ניכר מההון הזה. מחקר מקיף שנעשה לאחרונה בידי מאות חוקרים מכל רחבי העולם ומכונה "הערכת המילניום" מצא שיותר משני שלישים מהשירותים שהטבע תורם לאנושות מצויים בהידרדרות.

החלק היחסי של המדינות העשירות ביצירת פשיטת הרגל האקולוגית הזאת עולה בהרבה על חלקן באוכלוסיית העולם. לצורך המחשה: האמריקאים, שהם 4.5 אחוזים מאוכלוסיית העולם, מייצרים כרבע מגזי החממה. לראשונה בהיסטוריה של המין האנושי אנחנו חיים באוברדרפט אקולוגי, ומשמעות הדבר שאנו חיים על חשבון הדורות הבאים ועל חשבון העניים בני דורנו. אם מנסים להעניק ערך כספי לדברים שערכם לא יסולא בפז (כגון קליטה של גזי חממה על ידי יערות הגשם או שימור מגוון ביולוגי החיוני לשימור מרקם החיים עצמם), מגלים כי ה"חוב אקולוגי" שחבים תושבי המדינות העשירות לעולם המתפתח גדול כבר כיום בהרבה מסך החובות הפיננסיים של המדינות העניות.

כמעט לכל פעילות כלכלית יש עלות סביבתית שאינה מגולמת במחיר שאנחנו משלמים בשוק. השוק שואף למקסם דבר אחד, רווח כספי, ומכיוון שחלק גדול מההון הטבעי ניתן "חינם", נוצר תמריץ לנצל את הטבע ככל האפשר, אף מעבר לכושר התחדשותו, כדי ליצור רווח כספי פרטי. כך נוצר תמריץ כלכלי לפלוט גזי חממה מעבר ליכולת של הביוספרה לספוג את עודפיהם, לגדל מזון בלי לתמחר את עלות סחף האדמה, להרעיל מיני מאבקים בחומרי הדברה, לייצר מוצרים המכילים חומרים מסרטנים, ולייצר מחקי הורמונים בלי לבחון או לתמחר את השפעתם על הבריאות ועל המגוון הביולוגי.

חלק גדול מעושרו של העולם המערבי התבסס על הון טבעי שנאגר בתקופות קדומות – אם אלה פחם ונפט ואם אלה יערות ומגוון ביולוגי. חלק מההון הזה נוצל כדי ליצור תשתית טכנולוגית ותרבותית ענפה שכל העולם נהנה ממנה וחלקו בוזבז על צרכנות ריקה. כיום אין במנגנון השוק החופשי הקפיטליסטי שום גורם שיעדיף את אופן השימוש הראשון על השני, או שיכוון את השוק לנצל את ההון הטבעי בקצב שמתאים לקצב התחדשות שלו. הסיפור של הרס נחלת הכלל, המתרחש בגלל פיתוח כלכלי פרטי וציבורי כאחד, הוא סיפור מוכר וידוע. הצד הפחות מוכר של הסיפור הוא שגם חלק גדול מה"טוב" שיוצר השוק מבוסס על עושר תרבותי שהצטבר בתקופות שבהן הכסף לא היה המדד היחיד לכל. העובדה שיש עדיין אנשים שמוכנים לעבוד בתור מורים, רופאים, אחיות ועובדים סוציאליים למרות שהם לא מקבלים תגמול כספי הוגן על עבודתם נובעת מהחינוך של הדור הקודם, שהולך ועובר מהעולם. המערכת הציבורית הקורסת, שאינה מתגמלת את עובדיה, מחזיקה מעמד בזכות אותם עובדים שתורמים מעל ומעבר בגלל אידיאלים וערכים שכמו נלקחו מעידן אחר. המערכת של השוק הקפיטליסטי, כפי שהיא מעוצבת היום, מקשה מאוד על אנשים חדורי אידיאלים למצוא דרך לממש את הערכים שלהם.

יש בעיה מבנית במערכת הכלכלית-חברתית-דמוקרטית שבנינו. הבעיה הזאת גורמת לחברה לייצר עוד ועוד דברים מיותרים ולא לייצר מספיק מהדברים שאנשים באמת רוצים וצריכים – כמו בתי ספר איכותיים וחוף ים נקי. קשה לנו לתעל את העושר שלנו לצרכים הציבוריים, ומצב זה קיים גם ברוב המדינות העשירות. התוצאה היא שבתי הספר, בתי החולים, הספריות, התיאטראות וגם שמורות הטבע נותרים עניים ונאלצים לחזור על הפתחים. יצרנו מערכת שבה כל הוצאה ציבורית דורשת הוכחה לכך שהיא אכן נחוצה (רק הוצאות ביטחוניות נהנות מתמיכה כמעט אוטומטית), ואילו הוצאות פרטיות אינן זקוקות לכל הצדקה, וזאת למרות שברור שלהוצאות פרטיות יש מחיר חברתי וסביבתי (אפילו הציבור הרחב כבר הבין שכל נסיעה במכונית תורמת להחרפת משבר האקלים), ואילו הוצאות ציבוריות תורמות גם לתועלת הפרטית (למשל, החינוך הטוב שמקבלת הילדה שלנו, או הטיפול המקצועי שמקבל הקרוב שלנו בבית חולים).

הרחבת הדמוקרטיה

מעגלי המשוב החיובי של הצלחה למצליחים הם שהביאו לקריסת המערכת הפיננסית הגלובלית. זה טיבם של מעגלי משוב חיובי. העוצמה של התגברות המעגל מסיבוב לסיבוב מובילה בהכרח לקריסת המערכת, אלא אם יש מנגנונים של משוב שלילי שמאזנים את ההתעצמות הזאת.

כפי שציינו קודם, מדינות דמוקרטיות יצרו מנגנונים מאזנים כאלה, אבל ברמה הגלובלית היו חסרים מנגנונים דמוקרטיים כאלה. יתר על כן, מוקדי ההון והכוח הפוליטי שנוצרו במערכת הגלובלית סרסו רבים מהמנגנונים הדמוקרטיים המאזנים בתוך מדינות. וכיוון שכך, מה שנחוץ היום הוא הרחבת הדמוקרטיה לזירה הבינלאומית והעמקתה בזירה הלאומית.

דמוקרטיזציה של ארגון הסחר העולמי, הסכמי סחר הוגנים, רפורמה בשוק המטבע העולמי, ובמיוחד הסכמים הוגנים לניהול נחלת הכלל העולמית (האטמוספירה, האוקיינוסים והמגוון הביולוגי) הם המפתח לתיקון המערכת. מגוון צריך להיות שם המשחק. הסכמה בינלאומית צריכה לייצר מצפן לאנושות ולא לקבוע דרך אחידה – כולנו חלק ממארג חיים משותף ותלויים בו לקיומנו, ומצפן זה חייב לשקף את העובדה הזאת. אנחנו זקוקים להסכם בינלאומי שיישר את מגרש המשחקים הכלכלי העולמי ויציל את נחלת הכלל העולמית.

בדצמבר 2009 יתקיים בקופנהגן כינוס של האו"ם, שיבקש לעצב אמנת האקלים במקום אמנת קיוטו העומדת לפקוע. החלטה חד-משמעית על מעבר מהיר לכלכלה "דלת פחמן" ועל יצירת מנגנון הוגן לתשלום עבור פליטות פחמן לאטמוספירה תיצור שוק אדיר לתשתיות ירוקות שיכול להוציא את העולם ממיתון, ובעת ובעונה אחת ליצור מנגנון של הזרמת כספים מהמרכז לפריפריה – מדינות העולם העשירות יצטרכו לשלם לעולם הרוב עבור השימוש באטמוספירה. כך ייווצר מנגנון חזק לאיזון מעגלי ההצלחה למצליחים ולהתמודדות עם משבר האקלים, וזאת כמובן בתנאי שההסכם החדש יהיה הוגן ודמוקרטי (הערת העורכים: זה לא קרה...).

אך גם ברמת המדינה נדרשים שינויים רבים, וגם כאן העמקת הדמוקרטיה היא המפתח לתיקון. צריך ליצור את המנגנונים הדמוקרטיים שיאפשרו להבחין בין דברים שיש יתרון לתת לשוק לייצרם ובין דברים שיש יתרון לכך שהמדינה או החברה האזרחית ייצרו; וכך יאפשרו לחברה לתעל חלק מהעושר לייצור דברים שכיום מצויים במחסור, כגון אוויר נקי, רחובות ידידותיים לילדים, מקומות בילוי לזקנים ולנכים, פארקים, אמנות, ספריות ועוד.

כלכלה היא אמנות ההקצאה הנכונה. בכל ספר לימוד לכלכלה מוסבר שבכל פעילות יש לבצע חישובי עלות-תועלת כדי להגיע להכרעה הראויה בצורה שקולה שתאפשר לנו לשקלל את כל היתרונות והמחירים. היגד זה נשמע מובן מאליו, אבל אופן חשיבה זה קורא לנו להכפיף את ההיגיון של כלכלת מחסור על כל תחומי החיים – גם על תחומים שמתאים להם היגיון של כלכלת שפע. ברור שיש דברים רבים המצויים במחסור ויש תחרות עליהם, ולהם מתאימים חישובי עלות-תועלת (אם כי במקרים רבים קשה או

בלתי אפשרי לכמת את ערכם של הדברים). אבל יש דברים שטבעם הוא השפע – ככל שיש מהם עוד, כך יש יותר לכולם.

קחו לדוגמה דבר החשוב לכל חברה – אמון. ככל שיש יותר יחסי אמון בחברה כך נוצר עוד אמון, והחברה נעשית בטוחה יותר ונעימה יותר. כל כך הרבה דברים שנעשים בתחום הציבורי והקהילתי תורמים ליחסי אמון ולביטחון, והניסיון לכפות את ההיגיון של השוק על תחומים אלו פוגע ביחסי האמון, יוצר ספירלה בכיוון הפוך מהרצוי ופוגע בסופו של דבר בביטחון שלנו כאזרחים. חישובי עלות-תועלת של הוצאות ציבוריות אינם מסוגלים לשקף את התועלת בספירלה החיובית של יצירת יחסי אמון ומתעלמים מהתוצאות של השחיקה ביחסי האנוש.

עוד דבר שטבעו הוא השפע הוא הידע והחוכמה – ידע גדל על ידי כך שיותר ויותר אנשים חולקים אותו ומפתחים אותו. גידור הידע באמצעות הרחבת זכויות הקניין הרוחני מכפיף את יצירת הידע להיגיון של כלכלת המחסור – ופוגע במרחב היצירה האנושי. משום כך אנו סבורים כי דמוקרטיזציה של מנגנון השוק החופשי ויצירה של דמוקרטיה כלכלית ומגוון רחב של עסקים חברתיים הם המפתח לרוב החוליים הנוכחיים של השיטה, שהפכה ממשרתם של בני האדם לאדונם.